

V.

**Marionetska vlada
u Srbiji**

Poslije okupacije Srbije, Nijemci su utemeljili vojnu upravu s namjerom da pod svoju kontrolu stave nekoliko iznimno važnih resursa. Naime, osim što se nalazila na križanju dvaju strateški važnih trgovačkih putova, riječnog puta Dunavom i željezničke linije koja je povezivala središnju Europu s Bugarskom i Grčkom (pa onda morskim putem i sa sjevernom Afrikom) Srbija je bila i veliki proizvođač nekih obojenih metala (olova, antimona i bakra) koji su Njemačkoj bili potrebni za njezinu ratnu industriju. Nijemci su željeli iskoristiti srpske resurse a da pritom ne optereće njemačku radnu snagu. Stoga su koristili srpsku radnu snagu za rad u tvornicama, te srpsku marionetsku vladu i njezine snage za upravljanje državom prema njihovu nalogu, a bugarske okupacijske čete za održavanje mira. Koristili su i nekoliko vrsta vojnih formacija kao pomoćne vojne snage. Uza sve to, od studenog 1943. godine pa do kraja rata, kao rezultat ponekad službenih, a ponekad neslužbenih dogovora s glavnim četničkim zapovjednicima, mogli su računati i na podršku većine četnika generala Draže Mihailovića.

Karta 3. pokazuje dio Srbije pod okupacijom.

Čak i prije kraja kratkog vojnog pohoda na Srbiju u travnju 1941. godine, vrhovni zapovjednik njemačke vojske izdao je proglas u kojem su definirani uvjeti njemačke vladavine u dijelovima države pod okupacijom. Nije bilo ni najmanje sumnje da su Nijemci planirali provesti strogu okupaciju. Uveli su smrtnu kaznu za nasilje i sabotaze – naročito komunikacijskih linija i komunalnih usluga. Trebalo je predati svo oružje, uključujući i sva druga ratna sredstva i radioprenosnike te baterije. Bilo je zabranjeno pomoći vojnicima koji nisu bili Nijemci ili civilima pri njihovu pokušaju bijega iz okupiranog područja na slobodni dio države. I prosljeđivanje informacija izvan okupiranog područja, a koje bi mogle naštetiti njemačkim snagama ili komuniciranje s ratnim zatočenicima – bilo je strogo zabranjeno. Također je bilo zabranjeno vrijeđanje njemačke vojske i zapovjednika ili prosvjedovanje protiv njemačkih vojnih snaga. Zabranjeni su: sastajanja na ulicama, prosvjedi bez prethodnog dopuštenja i dijeljenje letaka. Zabranjeni su: sva zaustavljanja proizvodnje,

Karta 3. Okupirana Srbija, 1941-1944.

štrajkovi i napuštanje radnog procesa. Trgovinama i poduzećima naređeno je da nastave s uobičajenim radom. Zabranjeno je stvaranje zaliha robe, kao i svako povećanje cijena i plaća iznad razine koja je vrijedila prvog dana okupacije.¹

Posebna valuta njemačke okupacije, tzv. *Reichskreditkassenscheine*, postala je zakonsko sredstvo plaćanja za sve pripadnike njemačkih oružanih snaga. Nijemci su donijeli i dekret prema kojem se u dijelu Jugoslavije koji je bio pod njemačkom okupacijom primjenjuju njemački kazneni kodeks i kazneni statut.

Nedugo nakon početka okupacije uslijedile su i druge odredbe. Jedna je zahtijevala registraciju ukupne opreme za tiskanje i umnožavanje. Prema drugoj, odlučivanje o onom što se može objavljivati u dnevnim novinama i časopisima u Srbiji javna je funkcija koju mogu obavljati samo urednici koji su propisno primljeni u struku i prijavljeni u skladu s ovom odredbom. Posebne naredbe su regulirale otvaranje kazališta i mjesta za zabavu (u koje je Židovima bio izričito zabranjen pristup). Kako bi povećali kontrolu nad temeljnom proizvodnjom, sve tvrtke iz prerađivačke industrije s više od dvadeset zaposlenih trebale su dobiti posebnu dozvolu njemačkih vlasti za nastavak rada. Njemačkim vlastima je trebalo predložiti inventar s detaljnim popisom sirovina, a njihova prodaja bila je zabranjena.²

Ovim i nizom kasnijih odluka i naredbi, Nijemci su regulirali veliku većinu upravnih, političkih, gospodarskih, kulturnih i društvenih pitanja u Srbiji za vrijeme okupacije. No, budući da je bilo nemoguće kontrolirati sve aspekte svakodnevnih aktivnosti srpske uprave, morali su osnovati određeno lokalno političko tijelo koje će obavljati svakodnevne i manje važne upravne poslove prema njihovim propisima i pod njihovim nadzorom. To su brzo riješili u obliku marionetske vlade, koja je mogla izdavati one naredbe koje su dolazile od Nijemaca ili koje su Nijemci prethodno odobrili.

UTEMELJENJE I REORGANIZACIJA MARIONETSKE VLADE

Prva marionetska vlada utemeljena u Srbiji 30. svibnja 1941. godine bio je tzv. Savet komesara ministarstava. Na čelu mu je bio Milan Aćimović dok je za svako bivše jugoslavensko ministarstvo, osim Ministarstva vojske i morarice koje je ukinuto, bio zadužen po jedan komesar. Aćimović je bio bivši šef beogradske policije te nakratko i ministar unutarnjih poslova u Stojadinovićevom kabinetu. Žestoki protivnik komunizma, surađivao je s njemačkom vojskom čak i prije rata. Upravu je sačinjavalo devet članova: Stevan Ivanić, Momčilo Janković, Risto Jojić, Stanislav Josifović, Lazo Kostić, Dušan Letica, Dušan Pantić, Jevrem Protić i Milisav Vasiljević.³ Bila je to iskusna vlada. Letica je također bio u Stojadinovićevom kabinetu, Pantić u Cvetkovićevom kabinetu; Ivanić i Vasiljević su usko surađivali s Ljotićevim pokretom, dok su ostali pripadali raznim bivšim srpskim političkim strankama ili su bili stručnjaci u nekom određenom području. Svi su bili pronjemački orijentirani. Aćimović je očuvao postojeći upravni aparat iako nisu bile potrebne zamjene osoblja u slučaju vladinih zaposlenika koji nisu bili Srbi ili su napustili Srbiju. Također, većina srpskih službenika koji su bili ili za koje se sumnjalo da su antinjemački orijentirani napustili su, na ovaj ili onaj način, vladu – bilo da su sami dali ili su dobili otkaz.

Aćimovićeva uprava bila je u posebno teškoj situaciji jer praktički nije imala nikakve ovlasti. Nije bila ništa drugo nego instrument njemačkog okupacijskog režima. Rješavala je uobičajene administrativne poslove u Srbiji koja je postala izolirano područje pod njemačkom okupacijom i još je uvijek bila u stanju šoka zbog brze i potpune propasti jugoslavenske vojske i države. Kraj prethodna vlada pobjegli su posljednjih dana rata; većina oficira poražene jugoslavenske vojske, prvenstveno Srbi iz Srbije, kao i vojnici iz Srbije, odvedeni su u Njemačku i Italiju kao ratni zarobljenici. Iz susjedne NDH, gdje je novi ustaški režim sustavno progonio Srbe, slijevale su se rijeke izbjeglica, od kojih su neki bili službeno prognani, a drugi sami pobjegli. Mnogi su odlazili u Mađarsku, na Kosovo ili u Vojvodinu, a tisuće slovenskih izbjeglica iseljeno je iz dijela Slovenije koji je bio pod njemačkom okupacijom.

Kao rezultat takve složene situacije, početkom srpnja, tj. nedugo nakon njemačkog napada na SSSR, buknuo je ustanak. Pod komunističkim vodstvom, ustanak je bio usmjeren protiv Aćimovićeve uprave i njemačkog okupacijskog režima. Nakon što je dobio na zamahu, ustanku su se pridružili i neki Srbi izrazite nacionalističke orijentacije, dok su se druge nacionalističke snage pod vodstvom Draže Mihailovića pripremale za vlastitu akciju protiv okupacijskih snaga čekajući odgovarajući trenutak. Djela sabotaze na komunikacijskim linijama i gospodarskim subjektima koje su proizvodili za Nijemce, postala su sve učestalija. U izvješčaju Aćimovićeve uprave stoji da su ustanici u razdoblju od 1. srpnja do 15. kolovoza 1941. godine izveli 246 različitih akcija i ubili 26, ranili 11, a zatočili 10 vladinih službenika. U tom istom razdoblju, žandarmerija je ubila 82, ranila 14, a zarobila 47 ustanika. Njemačke okupacijske vlasti su poduzimale oštre mjere protiv ustanika, strijeljajući taoce koji su bili prokazani kao komunisti ili Židovi, paleći sela u kojima su bili napadnuti njemački vojnici i policajci.⁴ Unatoč tome, ustanak nije gubio na snazi.

Apel srpskom narodu objavljen je 11. kolovoza. Apel, koji je podržao Savet komesara te koji je potpisalo 307 istaknutih intelektualaca i drugih važnijih Srba, pozivao je sve slojeve ljudi da na bilo koji način pomognu vlastima u borbi protiv komunističkih ustanika. Nakon toga je 14. kolovoza uslijedio apel svim ustanicima da se u roku od osam dana vrate kući. Aćimovićeva vlada je objavila i nagradu od 3000 dinara onome tko uhvati ili ubije člana komunističkih oružanih bandi te nagradu od 25.000 dinara onome tko ubije vođu tih bandi.⁵ No, ti apeli nisu imali nikakav učinak. Umjesto da nuđenjem novca osiguraju pružanje pomoć, ustanak je još više dobio na snazi.⁶

Vojni zapovjednik Srbije, general Heinrich Danckelmann, uvidjevši da nema dovoljno snaga na raspolaganju da bi ugušio sve jači ustanak, zatražio je dodatne policijske i vojne snage. Odgovoreno mu je da su te snage potrebne na ruskoj fronti te da postojeće snage iskoristi u potpunosti i postupa bez milosti. U tom je kontekstu zapovjednik vojne uprave, Harald Turner, predložio reorganizaciju i jačanje srpske uprave kako bi sami Srbi mogli ugušiti ustanak. Za čelnika takve uprave Nijemci su morali pronaći Srbina kojeg poznaje i cijeni već dio naroda, kojemu bi se mogao povjeriti zadatak formiranja neke vrste srpskih oružanih snaga – koje bi, naravno, bile pod potpunim njemačkim nadzorom – te koji bi bio spreman nastaviti nemilosrdnu borbu protiv ustanika. Kada su njemačke vlasti u Beogradu zatražile pomoć od svoga Ministarstva vanjskih poslova, ono je u pomoć poslalo Edmunda Veessenmayera. Nakon nekoliko savjetovanja, general Milan Nedić, bivši jugoslavenski ministar vojske i policije, te načelnik Glavnog štaba, odabran je da bude na čelu nove vlade kao „predsednik Ministarskog saveta”.⁷

Da bi prijelaz prošao s što manje potresa, prvo su dva komesara dala otkaz, a zatim i cijeli Savet komesara. General Nedić je stupio na čelo nove

uprave, tzv. Vlade narodnog spasa 29. kolovoza. Pored njega, u vladi je bilo još 12 ministara: Milan Aćimović, Dušan Đorđević, Dura Dokić, Panta Draškić, Momčilo Janković, Josif Kostić, Ognjen Krsmanović, Čedomir Marjanović, Jovan Mijušković, Mihailo Olćan, Miloš Radosavljević i Miloš Trivunac (kojega je ubrzo zamijenio Velibor Jonić) i tri podministra: Tanasije Dinić za reorganizaciju vladine uprave i probleme osoblja, Đorđe Perić za propagandu i Darko Petrović za osiguravanje mira. Iz sastava Saveta komesara zadržana su samo dva ministra, Aćimović i Janković. Što se tiče novih ministara, njih nekoliko su bili stručnjaci u svojim područjima, a trojica, Dokić, Kostić i Draškić, bili su bivši generali. Dokić je bio ministar prometa, Kostić ministar pošta i telegrafa, a Draškić ministar rada.⁸ Objekti kojima su upravljala prva dva ministarstva bili su prve mete ustaničkih sabotaža, a plan je bio da treće ministarstvo odigra ključnu ulogu u mobilizaciji radne snage za gospodarsku obnovu zemlje.

Nijemci su imali dobre razloge zašto su na čelo marionetske vlade postavili generala Nedića. Srpska ga je javnost dobro poznavala kao najsposobnijeg člana Glavnog štaba srpske vojske prije 1918. godine i jugoslavenske vojske u međuratnom razdoblju. Neko je vrijeme bio i šef Generalštaba. Smatrali su ga čovjekom visokog profesionalnog ugleda i autoriteta koji je uživao i s kojim je nastupao u odnosu prema podređenima.⁹ Nedića su smatrali i dovoljno pouzdanom osobom jer je bilo poznato da on vjeruje u njemačku pobjedu i da je žestok protivnik komunista. Međutim, na temelju nekoliko izvora može se zaključiti da su Nijemci morali upotrijebiti taktiku prisile kako bi nagovorili Nedića da prihvati mjesto premijera. Prijetili su mu da će, u protivnom, pozvati bugarske čete da okupiraju Srbiju i Beograd, a njega odvesti u Njemačku kao ratnog zarobljenika. Nisam uspio provjeriti još prijetnju koju su, navodno, upotrijebili, a radilo se o tome da će – ako ne prihvati mjesto premijera – Nijemci podijeliti Srbiju na četiri dijela koja će biti pod okupacijom bugarskih, albanskih, mađarskih i ustaško-domobranskih jedinica. Dodatna su nagovaranja dolazila od strane nekoliko srpskih generala i političara koji su, očito, ozbiljno shvatili prijetnje i koji su nedvojbeno bili zabrinuti što su vođe ustanka komunisti.¹⁰ Nedić je naposljetku popustio pritiscima te je 27. kolovoza pismom obavijestio Danckelmanna da, posavjetovavši se s komesarima i vodećim predstavnicima srpskog naroda, pristaje biti premijer ako vojni zapovjednik pristane na određene operacijske uvjete. Prvi uvjet je bio osnivanje srpske vlade koja će upravljati životom srpskog naroda pod budnim okom vojnog zapovjednika, a u skladu s vojnim, političkim i gospodarskim interesima Njemačke. Drugi uvjet je bio da se srpskoj vladi dopusti osnivanje oružanih snaga (bez kojih ne bi bilo moguće osigurati mir i red u državi) koje bi činile žandarmeriju s 10.000 ljudi i u slučaju potrebe dodatne oružane snage, te da, uz dopuštenje vojnog zapovjednika, obje strukture budu opremljene jugoslavenskim oružjem koje su Nijemci zaplijenili. Treći uvjet je da se oni srpski ratni zarobljenici u Njemačkoj

koji su ili bolesni, ili stariji od 55 godina, ili potrebni u obnovi zemlje, puste svojim kućama i da srpska vlada dobije dopuštenje slanja zaliha hrane kako bi poboljšala obroke zarobljenicima koji ostaju u Njemačkoj. Četvrti uvjet je da se učvrste „gospodarske i upravne granice” Srbije tako da njemačke čete okupiraju određena područja (imajući, očito, na umu sjeveroistočnu Bosnu). I posljednji uvjet bio je zaustaviti siromašenje, proganjanje i ubijanje Srba u NDH i područjima pod bugarskom i mađarskom okupacijom.

Osim ovih glavnih zahtjeva, Nedić je tražio i nekoliko drugih ustupaka. Tražio je da političko vijeće službeno objavi ustrojavanje novih političkih odnosa. Borba protiv komunizma trebala je biti, prvenstveno, briga srpskog naroda i njegove vlade dok bi njemačka vojska pružala pomoć samo u mjeri u kojoj sredstva kojima se koristila srpska vlada ne bi bila dostatna. U slučaju sabotaze, odmazda se mogla provoditi samo protiv krivaca, a nikada protiv nedužnih, a nije smjela biti izvršna dok srpska vlada ne da potpune informacije. Traženo je slobodno korištenje srpskih nacionalnih i državnih simbola.¹¹

Ne postoje pisani zapisi da je Danckelmann izričito pristao na ove uvjete, no u svom govoru povodom ustoličenja, Nedić se zahvalio Danckelmannu „na svim ovlastima [*Vollmacht*] koje ste mi drage volje dali”. Iz Danckelmannova odgovora – istom prigodom – također se govori o davanju „svih ovlasti” Nediću, pa bi se moglo zaključiti da je između njih dvojice postojao stvarni sporazum, iako samo u usmenom obliku. Drugi dokumentirani dokaz uključuje okružnicu koju je 29. kolovoza 1941. godine Turner poslao svim njemačkim područnim i okružnim zapovjedništvima u Srbiji i iz kojih se vidi da je Danckelmann Nediću uistinu obećao da će srpske vlasti, pod njemačkim nadzorom, imati veći stupanj neovisnosti. Turner je napisao: „Vladi je dano obećanje da će, pod njemačkim nadzorom, imati najveći mogući stupanj neovisnosti u upravi. Stoga vas molim da ograničite djelatnosti upravnih skupina na funkciju čistog nadgledanja.” Poruka koju je 16. rujna 1941. godine ministar unutarnjih poslova Aćimović poslao Turneru, u znak protesta protiv uplitanja njemačkih vlasti u operacije srpske žandarmerije i drugih vladinih oružanih snaga, dodatan je dokaz da je Nedićeva uprava shvatila da će biti uvelike slobodna u korištenju tih snaga.¹²

No, sva su ta obećanja ubrzo zaboravljena. Praktički onog trenutka kada je ustoličena Nedićeva vlada, intenzitet ustanka se znatno pojačao, jer su se neke četničke snage pridružile partizanima. Budući da nije imao vremena organizirati svoje snage, Nedić je mogao samo bespomoćno promatrati kako Nijemci vode nove snage u Srbiju i primjenjuju krajnje brutalnu odmazdu protiv ustanika i civilnog stanovništva. Kako nagodba između Nedića i Danckelmanna nije sklopljena u pisanom obliku, kada je Danckelmann maknut s mjesta vojnog zapovjednika zbog toga što je krivo procijenio ozbiljnost ustanka te dobio da stvari izmaknu kontroli, njegovi su usmeni dogovori s Nedićem pali

u zaborav. Danckelmannov nasljednik, general Franz Böhme, prihvatio je da Nedić ostane na čelu marionetske vlade, kao i Böhmeov nasljednik, general Paul Bader koji je upravljao Beogradom od prosinca 1941. do kraja kolovoza 1943. godine. Ali nijedan od njih nije imao namjeru olakšati Nedićevu poziciju. Neko vrijeme se činilo da će Nedić dobiti veću izvršnu moć od Turnera, zapovjednika vojne uprave i jednog od rijetkih Nijemaca koji su bili svjesni Nedićeve gotovo nemoguće pozicije. No, Turner, kao što je objašnjeno u 2. poglavlju, nije uspio nagovoriti svoje nadležne da Nediću daju dovoljno dodatne moći za učinkovito upravljanje državom. Zbog tih pokušaja Turner je smijenjen u studenom 1942. godine.

Nedić je, dakle, bio na čelu vlade koja je imala strogo ograničene ovlasti i koja nije imala međunarodni ugled ni među silama Osovine. Poput svoje prethodnice, bila je tek pomoćni organ njemačkih okupacijskih vlasti, djelomično upravljajući zemljom i pomažući u održavanju mira u zemlji kako bi Nijemci mogli iskorištavati zemlju uz minimalni napor, i preuzimajući još i dio krivnje za okrutnost vlasti. Kako je vrijeme prolazilo, Nedićeva vlast, umjesto da bude sve veća kao nagrada za njegovo predano služenje Nijemcima (na koje su u nekoliko navrata ukazivali njemački zapovjednici i službenici u Srbiji) postepeno se sve više smanjivala. Nedićeva je situacija uvijek bila teška i frustrirajuća, a zapisnici s njegovih konferencija s vojnim zapovjednicima za Srbiju – koji su se redali jedan za drugim – te pisma i okružnice koje im je slao, i više nego dovoljno pokazuju da se i on osobno osjećao sve više degradiranim.

Nedić je nedvojbeno bio iskren u svojoj čvrstoj odluci da slijedi politiku koja bi žrtve srpskog naroda svela na minimum. Naredba br. 1 od 5. rujna 1941. svim vladinim zaposlenicima i svim oružanim formacijama pod njegovim zapovjedništvom poticala je vladine službenike, oružane snage i široku javnost da se odupru ustanku koji se sve više širio. Naglašena je potreba discipline, napornog rada, iskrenosti i predanosti u svrhu dobrobiti ljudi. U točki 6 je stajalo: „Sve nacionalne snage, i državna žandarmerija i policija, kao i odani Srbi u progonstvu, u ovo vreme mogu imati samo jedan cilj, tj. spasiti srpski narod od novog krvoprolića i žrtvi eliminišući bez pogovora sve one elemente u njihovoj sredini koji bi želeli gurnuti narod u potpunu propast. U ovim okolnostima, svi moraju bez oklevanja provoditi moja naređenja koja su prošla kroz odgovarajuće državne organe.”¹³

U svom prvom radijskom obraćanju narodu 13. rujna Nedić je istaknuo jedinstvo i žrtvu. Osudio je ustanak predvođen komunistima i one koji su prouzročili rat u travnju te su sada opet izazivali nevolje. Tvrdio je da – s obzirom na ogromnu vojnu moć Njemačke – nema nikakva smisla pružati otpor. To može samo dovesti do prekomjerne patnje. Dao je ultimatum svima onima koji su se nalazili u šumama da do 17. listopada odlože oružje i vrate se kući na koristan rad. Oni koji se ne odazovu bit će uništeni.¹⁴

Tijekom druge polovice kolovoza 1941. godine, čak i prije no što je Nedić postao premijer, Nijemci su se dogovorili s Kostom Milovanovićem Pećancem da će nekoliko tisuća njegovih četnika prebaciti kao pomoćne odrede u srpsku žandarmeriju. Njih je kontrolirala srpska vlada iako su bili pod budnim njemačkim okom. U rujnu su te snage pojačane kada su Nijemci dopustili Dimitriju Ljotiću i njegovim pristašama da organiziraju Srpske dobrovoljačke odrede. U studenom je, za vrijeme uspješne operacije njemačkih i kvislinških snaga protiv ustanika na sjeverozapadu i jugozapadu Srbije, skupina odreda koji su bili dio četničkih snaga Draže Mihailovića, također ozakonila svoj status u Nedićevoj vladi i postala dio njezinih pomoćnih snaga. U međuvremenu, Nediću je dopušteno da nastavi s organiziranjem Srpske državne straže u čiji je sastav, u razmaku od nekoliko mjeseci, ušla i srpska žandarmerija. Srpska državna straža bila je organizirana u tri formacije: policija u gradovima, snage u ruralnim područjima (sa zadatkom za koji je ranije bila odgovorna žandarmerija), i Srpska pogranična straža. Pored toga, određeni broj seljaka za koje se smatralo da su pouzdani, bili su naoružani i služili su kao neka vrsta pomoćne milicije u selima. Iako je prvotno zamišljena kao umjereno velika oružana snaga od otprilike 17.000 ljudi, do kraja 1943. državnu je stražu, uključujući oficire, podoficire i obične vojnike u svim ovim službama te seosku miliciju, tvorilo 36.716 osoba.¹⁵

Nedićevo zapovijedanje ovim udruženim snagama bilo je kratkoga vijeka. General August Meyszner, novoimenovani viši zapovjednik SS-a i šef policije, preuzeo je zapovjedništvo nad Srpskom državnom stražom 22. siječnja 1942, a njemačke carinske vlasti u Srbiji su preuzele zapovjedništvo nad Srpskom pograničnom stražom. Nedić je kod Pećanca i Mihailovića sačuvao kontrolu nad Dobrovoljačkim odredom i četnicima, no ubrzo je izgubio i to.

Nedić je ubrzo izgubio i vlast nad vladom. Njemačka vojna uprava, opunomoćenik za gospodarska pitanja i viši zapovjednik SS-a i šef policije preuzeli su na sebe donošenje svih temeljnih odluka i sve funkcije vlade, te su se čak uplitali u donošenje manje važnih odluka za što je, navodno, još uvijek bila odgovorna Nedićeva uprava. Jedine Nedićeve ovlasti sastojale su se u utjecaju koji je još uvijek imao nad srpskim narodom kojem se mogao obraćati manje-više slobodno putem radija i tiska. Redovito se koristio medijima, apelirajući na narod da održava mir. On osobno nije pokazivao ni najmanji otpor Nijemcima kako ih ne bi naveo na primjenu još oštrije politike prema Srbiji ili na odmazde protiv civilnog stanovništva te je davao sve od sebe da uvjeri svoje sunarodnjake Srbe da slijede njegov primjer. Zbog toga ga mnogi Srbi u domovini i u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi nisu smatrali pravim kvislingom već su ga gledali kao čovjeka koji je svjesno žrtvovao samoga sebe, baš kao i maršal Petain, kako bi zaustavio gubitak srpskih života te općenito ublažio što je više moguće strogost njemačke okupacije. To je donekle točna pro-

sudba. No, Nedić je istovremeno bio odlučni neprijatelj komunista i najstrože mjere poduzete protiv njih smatrao je opravdanim. Dugo vremena je bio i Mihailovićev neprijatelj, za čije je akcije smatrao da su pokrenute iz Londona i da su protivne srpskim nacionalnim interesima.¹⁶

Uz poteškoće s kojima se susretao Nedićev režim zbog svojih ograničenih ovlasti i uzastopnih problema s Nijemcima te, nakon siječnja 1942. godine, i s bugarskim okupacijskim snagama, Nedić je bio nemoćan i zbog slabog odaziva njegovih sljedbenika u zemlji. Nikada nije uživao veliku potporu, no što je više vrijeme prolazilo, i ta je potpora bivala sve slabija, dok je rasla Mihailovićevim četnicima koji su se infiltrirali u njegov režim. Sukoba je bilo čak i unutar kabineta. Prikladnu procjenu Nedićeve situacije dao je u kolovozu 1943. godine načelnik stožera vrhovnog zapovjednika za jugoistočnu Europu, general Hermann Foertsch:

Političku situaciju u Srbiji obilježava borba između zakonite Nedićeve vlade i pokreta Draže Mihailovića. Nedićeva vlada nije uspjela dobiti značajniju podršku u narodu. Vladini zaposlenici su nezadovoljni i uvelike nepouzdan. Njihove plaće najčešće nisu dostatne za osnovne potrebe. Vlada se sve manje i manje može osloniti na Srpsku državnu stražu. Ljotićev srpski dobrovoljački korpus, koji je osnovan na nacionalsocijalističkim idejama – i do sada se dobro borio protiv četnika, također pokazuje znakove raspadanja. Seljaci, koji su u potpunosti nacionalisti i odani kralju, odbacuju Nedićevu vladu. Radnici su djelomično komunističke orijentacije.

Najveći dio Srba svoje nade polaže u Dražu Mihailovića.¹⁷

Nedićev posao bio je nezahvalan. Nije uživao potpuno povjerenje Nijemaca, a većina njegovih Srba sunarodnjaka mu nije vjerovala, te su, nezadovoljni stranom okupacijom, krivili njega za mnoge stvari nad kojima on nije imao kontrolu. Prigodom jednog od njegovih dugih sastanaka s Turnerom održanim 28. ožujka 1942. kada se Nedić žalio da mu Nijemci ne vjeruju i da su ga lišili ovlasti do te mjere da je njegov režim postao potpuno nemoćan, istaknuo je da ima mnogo neprijatelja: „Amorfna gomila koju čine Srpska crkva, Draža Mihailović, deo četnika, profesionalni službenici koji me nisu podržali, bugarske okupacijske snage koje su od naroda napravile mog neprijatelja, određeni političari, masoni i Jevreji.” Nadalje, poteškoće mu je stvaralo „zasigurno nenamerno upletanje i pogreške njemačkih visokih zapovednih dužnosnika”, bacanje letaka od strane zrakoplovstva NDH u zapadnoj Srbiji te pljačkanje seljaka koje su provodile jedinice Ruskog zaštitnog korpusa.¹⁸

Nedićeve poteškoće unutar kabineta i viših krugova njegove uprave ticala su se, uglavnom, pojedinaca koji su podržavali Ljotića i Stojadinovića te, tijekom druge polovice rata, onih koji su, na jedan ili drugi način, radili za Mi-

Mihailovića. Nedić bi s vremena na vrijeme, nudio ostavku, očito s namjerom da pokuša nagovoriti Nijemce da pristanu na ustupke. Ali bi svaki put popustio on, a ne Nijemci. Dvaput je rekonstruirao kabinet. U listopadu 1942. otpustio je nekoliko ministara, uključujući Olćana, glavnog Ljotićeva pobornika i Aćimovića – vođu Stojadinovićeve frakcije – koji je također bio naklonjen Mihailoviću. Aćimovića je zamijenio pukovnik Tanasije Dinić, koji je bio žestoki pristaša Nijemaca i jednako žestoki protivnik Mihailovića.¹⁹ U studenom 1943. godine, Nedić je po drugi put rekonstruirao kabinet, navodno nakon savjetovanja s generalom Hansom Gustavom Felberom, novoimenovanim vojnim zapovjednikom za jugoistočnu Europu. Ministarstvo unutarnjih poslova je preuzeo sam Nedić, a Dinić je premješten u Ministarstvo socijalnog rada. Smanjio je veličinu kabineta potpunim ukidanjem nekih ministarstava i otpustio je sve generale. Kabinet je zadržao takav sastav do početka listopada 1944. kada je došao kraj Nedićevoj vladi.²⁰

Međutim, restrukturiranje kabineta nije imalo nikakav učinak na stvarni problem, a to je bilo zbog nedostatka ovlasti. Kako je vrijeme prolazilo, postalo je sve jasnije da će Njemačka izgubiti rat i da su dani Nedićeva režima odbrojani, te je kabinet izgubio gotovo svaki smisao. Ne samo da su se Nedićeve oružane snage i službenici iz uprave pokušavali nagoditi s četnicima, već su ga i sami Nijemci, svjesni činjenice da Nedić sve više gubi podršku i ugled, počeli izbjegavati i izravno surađivati s Mihailovićevim zapovjednicima.

NJEMAČKE POMOĆNE ORUŽANE SNAGE U SRBIJI

Tri posebne, formalno organizirane i službeno priznate oružane skupine djelovale su kao njemačke pomoćne snage tijekom okupacije Srbije. To su bili Srpski dobrovoljački korpus, Ruski zaštitni korpus i mala i ne baš od velike važnosti – Pomoćna policijska četa sastavljena od ruskih folksdojčera. U razdoblju od jeseni 1941. do kraja 1942. godine, Nijemci su koristili i dvije oružane skupine kao pomoćne snage, Pećančeve četničke odrede, koji su počeli surađivati u kolovozu 1941. godine, i Mihailovićeve četničke odrede koji su kasnije legalizirani. Iako bitno različite porijeklom i sastavom, sve ove skupine upotrijebljene su kao pomoćne čete zbog toga što su njemačke okupacijske snage hitno trebale izravnu pomoć u borbi protiv sve jačeg komunističkog ustanka potkraj ljeta i u jesen 1941. godine te za uspostavu mira i reda. Prikazat ćemo ih redom.

Srpski dobrovoljački korpus je bio stranačka vojska Jugoslavenskog narodnog pokreta, ili kraće Zbora, malog političkog pokreta s početka 1935. godine pod vodstvom Dimitrija V. Ljotića. Veliki vjernik i rodoljub, Ljotić je predlagao političku filozofiju koja se sastojala od mnogih ekstremnih elemenata. Vjerovao je u srpski seljački paternalizam, vjersku etiku Srpske pravoslavne crkve, monarhizam i potpunu odanost dinastiji Karađorđevića, kao i u nedemokratičnost, korporativno uređenje države i u integralno jugoslavenstvo. On je bio i antiliberal i antidemokrat, suprotstavljajući se tradicionalnim političkim strankama, ne prihvaćajući masone i Židove, te iznad svega komuniste. Zbog takvih pogleda i zbog toga što je surađivao s Nijemcima tijekom cijeloga rata, mnogi ga smatraju fašistom, što je, međutim, previše jednostrana karakterizacija.²¹

Ljotićevi sljedbenici bili su većinom konzervativni intelektualci, pristase nedemokratskog režima, ratoborni učenici srednjih škola i sveučilišni studenti koji su bili protiv komunizma, te, naročito izvan granica Srbije, mladi ljudi integralne jugoslavenske orijentacije. U drugoj polovici 30-ih godina 20. stoljeća njegov pokret nije imao nikakvu znatniju podršku u Srbiji ili drugim dijelovima Jugoslavije.²² Međutim, zbog njegovog konzervatizma i naročito

njegovog antidemokratskog i antikomunističkog stava, Nijemci su ga sa zanimanjem pratili. S druge strane, Ljotića je duboko impresionirala snaga i žestoki antikomunizam nacista. Nakon što je izbio rat u Europi, Ljotić je podržavao jugoslavensku politiku neutralnosti, ali je smatrao i da bi se jugoslavenska diplomacija trebala koncentrirati na odnose s Berlinom. Oštro se protivio sporazumu Cvetković-Maček koji je sklopljen u kolovozu 1939, te jugoslavenskom diplomatskom priznanju SSSR-a u srpnju 1940. godine. Namjera tih poteza bila je ojačati Jugoslaviju unutar njezinih granica u slučaju da dođe do rata.²³ U skladu tih događanja, jugoslavensku vladu su počele sve više smetati aktivnosti Ljotića i Zbora. U studenom 1940. godine, nakon incidenta na sveučilištu u Beogradu, između Ljotićevih pristaša i studenata orijentiranih komunistički, Zbor je naglo proglašen nezakonitim i Ljotić se dao u bijeg.

Nakon invazije i podjele zemlje te njemačke okupacije Srbije u travnju 1941. godine, Ljotića je ponovno počela pratiti politička sreća. U srpnju i kolovozu mu je dopušteno da održi tri govora s Radio Beograda i bio je jedan od Srba s kojim su se Nijemci konzultirali prije nego što su generala Nedića postavili za predsjednika Ministarskog saveta. Ljotić je odbio bilo kakvu službenu poziciju u marionetskoj vladi, ali, je navodno imao veliki utjecaj na Nedića zahvaljujući sposobnostima kao osobni savjetnik i obiteljskom srodstvu. Nekoliko važnih Ljotićevih sljedbenika je služilo u Nedićevom kabinetu u vrijeme okupacije. Nedićevo mišljenje o Ljotiću najbolje se može vidjeti iz primjedbe Turneru 28. ožujka 1942. godine, kako bi u slučaju njegovog odlaska, Ljotić bio jedini koji bi mogao biti njegov nasljednik. Turner je smatrao da Nedić „nije to mogao ozbiljno misliti jer je Ljotić bio prorok i vizionar, a ne vođa i državnik.”²⁴

No, Nijemci su vjerovali Ljotiću više nego ijednom drugom Srbinu. I s obzirom da su trebali pouzdane domaće snage koje će im pomoći ugušiti komunistički ustanak, dopustili su mu da u rujnu 1941. osnuje stranačku vojsku, Srpski dobrovoljački korpus, koji nije smio imati više od 3500 ljudi. Prvi javni poziv u listopadu 1941. bio je upućen dobrovoljcima za borbu protiv komunističke opasnosti. Nisu se spominjali ni Mihailović ni četnici, ali je bilo govora o malim vojnim odredima koji su još bili u planinama i s kojima su komunisti stupili u kontakt i obmanuli ih. Međutim, Ljotić je već u studenom otvoreno osuđivao Mihailovića i njegove snage. U jednom članku žestoko kritizira Mihailovića i drži ga odgovornim za smrt mnogih Srba i mnogo zla u zemlji kao rezultat njegove naivne suradnje s komunistima koja im je omogućila ugled koje inače nikada ne bi imali.²⁵

Osim tisuća Srba, i nekoliko Hrvata i Slovenaca uključilo se prije rata u Ljotićevu stranku te tijekom rata u Dobrovoljačke odrede – kasnije preimenovali u Dobrovoljački korpus. Prema mom mišljenju, to su napravili zbog Ljotićeva integralnog jugoslavenstva. No, najvjerojatnije da je došao u priliku realizirati svoj koncept, on ne bi bio ništa drukčiji od diskreditiranog jugo-

slavenstva koje je u međuratnom razdoblju služilo kao krinka za još veću sr. bizaciju od strane pretežno srpskoga režima u Jugoslaviji. Ako razmotrimo ovo pitanje imajući na umu Ljotičeve prijedloge u dopisima princu regentu Pavlu od 22. veljače i 30. kolovoza 1940, vidjet ćemo da je njegovo jugoslavenstvo bilo samo varka. U tim je dopisima, pored ostalog, zagovarao nužno restrukturiranje vlade u skladu sa svojim političkim pogledima, ukidanje autonomne Banovine Hrvatske i podjelu jugoslavenske vojske u kontingente Srba potpomognute hrvatskim i slovenskim dobrovoljcima koji bi bili naoružani, te kontingente sastavljene većinom od Hrvata i Slovenaca koji bi služili kao radne jedinice i ne bi bili naoružani.²⁶ Dakle, svi koji nisu bili srpske nacionalnosti službeno bi bili građani drugog reda. Nadalje, u vrijeme kritičnih godina rata, kada su čak srpski četnici naočigled podržavali jugoslavenstvo – službeno ime njihovih snaga je bilo Jugoslavenska vojska u otadžbini – Ljotić, koliko je meni poznato, nije ga nikada promicao. Dobrovoljački odredi, a kasnije dobrovoljački korpus, sastojali su se gotovo samo od srpskih snaga. Od ukupnih 12.000 članova u njihovim redovima je bilo samo oko 150 Hrvata²⁷ i još manje Slovenaca.

U skladu s naredbom njemačkog zapovjednog generala, od 10. travnja 1942, dobrovoljci su bili organizirani u devetnaest odreda, označenih s O-1, O-2, itd. Svakom odredu bilo je dodijeljeno operativno područje odgovornošću podređeno njemačkoj diviziji koja se nalazila na tom području. U područjima koja su bila pod okupacijom bugarskih vojnih jedinica, odredi su morali odgovarati područnom ili okružnom zapovjedništvu. Nisu se mogli pokrenuti s dodijeljenog teritorija bez njemačkoga dopuštenja i sa sobom su u svim operacijama imali njemačkoga časnika za vezu.²⁸

U prosincu 1942. godine, nakon nekoliko mjeseci vijećanja, njemačke su vojne vlasti promijenile ovu paralelnu organizaciju u tradicionalnu vojnu organizaciju sastavljenu od četa, bataljona i pukovnija. Srpski dobrovoljački odredi su preimenovani u Srpski dobrovoljački korpus stavljen pod izravno zapovjedništvo generala Badera, vrhovnog zapovjednika Srbije. Taj korpus nije ni u kom slučaju bio dio SS organizacije ili službeno dio njemačkih oružanih snaga. Oružje i streljivo dobivao je od Nijemaca, a ljudi su se hranili i oblačili u skladu s njemačkim vojnim standardima, a što se tiče odjeće, srpska vlada je Nijemcima refundirala troškove. Srpska vlada je davala plaću ljudima po istom principu kao i srpskoj policiji.²⁹

U 2. točki zakletve služenja u Srpskom dobrovoljačkom korpusu – reviriranoj u prosincu 1942. godine – pisalo je da će se članovi boriti, ako treba i do smrti, protiv komunista i četnika.³⁰ Zahvaljujući političkoj indoktrinaciji korpusa Ljotičevim idejama, infiltracija četnika u njihove jedinice bila je sporadična. I unatoč Mihailovićevoj optužbi da se u korpusu nalazio veliki postotak komunista – u veljači 1943. izvijestio je izbjegličku vladu da 60 posto

članova korpusa čine komunisti – mislim da je postotak komunista među Ljotićevcima bio mnogo manji.³¹

Sam Ljotić nije imao nikakvu kontrolu nad dobrovoljcima. General Nedić, kao predsjednik srpske marionetske vlade, bio je službeni vrhovni zapovjednik (do 1942. godine), no čete su bile na raspolaganju zapovjednom generalu za Srbiju. Pukovnik (kasnije general) Kosta Mušicki, bivši oficir jugoslavenske vojske i dugogodišnji pristaša Zbora, dobio je izravno zapovjedništvo.³² Većina oficira dolazila je ili iz stare jugoslavenske vojske ili žandarmerije. Jedan od Ljotićevih najpouzdanijih poručnika, Mihailo Olčan, koji je otpušten iz Nedićeva kabineta u listopadu 1942. godine, na inzistiranje Nijemaca postao je neka vrsta političkog komesara korpusa u listopadu 1943. godine, uživajući potpuno povjerenje Nijemaca i radeći kao Ljotićev predstavnik.³³

Među dobrovoljcima vladao je visok moral. Svaka je četa, bataljon i pukovnija imala svog oficira za obrazovanje koji je podučavao i indoktrinirao vojnike i, općenito, radio na očuvanju morala, slično onome što su politički komesari radili za sovjetske snage i čete jugoslavenskih partizana. Na čelu Odjela za vaspitanje, kako je glasilo službeni naziv, nalazio se Ratko Parežanin, Ljotićev dugogodišnji suradnik i jedan od članova osnivača Zbora. U ideologiji korpusa zvijezda vodilja bio je sam Ljotić, na temelju svojih filozofskih i političkih proglašenja.³⁴

Tijekom rata, Srpski dobrovoljački korpus bio je jedina skupina naoružanih Srba kojoj su Nijemci vjerovali i njemački su zapovjednici često hvalili jedinice zbog njihove hrabrosti u akcijama. Nijemci su korpus željeli pretvoriti u nacionalističku skupinu okupljenu oko nacionalsocijalističke ideologije koja bi služila kao protuteža Mihailovićevim četnicima, ali u pogledu ostvarivanja masovnije podrške korpus nije bio ništa uspješniji od Zbora.³⁵

Neprijateljstvo između Ljotićevih snaga i Mihailovićevih četnika izbijalo je u jesen 1941. godine i potrajalo je skoro do kraja rata. Samo je posljednjih mjeseci, pod pritiskom sve većih vojnih poteškoća, nekoliko puta došlo do suradnje između dviju grupa. Sredinom rujna 1944. godine, jedinica korpusa spasila je Mihailovića i četničko Vrhovno zapovjedništvo u sjeverozapadnoj Srbiji da ih partizani ne zarobe, omogućivši im da se povuku u sjeveroistočnu Bosnu. Tijekom ožujka i početkom travnja 1945. godine, Mihailović i Ljotić su izmjenjivali poruke o mogućnosti stvaranja saveza kao krajnjeg poteza u borbi protiv partizana, iako je bilo prekasno da bi on urodio ikakvim plodom. General Miodrag Damjanović, zapovjednik Vrhovnog štaba, u skladu sa dogovorom postignutim između Mihailovića i Ljotića, pod svoje zapovjedništvo uzeo je 27. ožujka 1945. godine sve Ljotićeve i četničke snage u Slovenskom primorju. Ljotić je poginuo u automobilskoj nesreći, 23. travnja, a početkom svibnja Damjanović je čete koje su bile pod njegovim zapovjedništvom odveo u sjeveroistočnu Italiju gdje su ih Britanci razoružali i odveli u sabirne logore.

Nakon rata svi su gotovo ostali u inozemstvu i neprijateljstvo između njih se i tamo nastavilo.³⁶

Ruski zaštitni korpus osnovan je u rujnu 1941. godine, u isto vrijeme kad i Srpski dobrovoljački odredi, i na isti način, tj. na zapovijed vojnog zapovjednika za Srbiju u dogovoru s Nedićevom vladom. Ime – koje je kratko na samom početku bilo Odvojeni ruski korpus (*Das Abesondere Russische Korps*) i otprilike jednu godinu, Ruska skupina za zaštitu tvornica (*Weissrussischer Werkschutz*) obilježavalo je njegovu funkciju i radnu snagu. Prvotno su ga sačinjavale bivše ruske izbjeglice pred komunističkom sovjetskom vlašću, tzv. bijeli, koji su u razdoblju između dva rata živjeli u Jugoslaviji, naročito u Srbiji. Oni su, zbog svoga protivljenja komunizmu bili dobrovoljci na njemačkoj strani. Prema riječima prvoga zapovjednika, generala Mihaila Fedoroviča Skorodumova, nakon što bi ispunili svoju dužnost prema Srbiji, zemlji koja ih je objeručke prihvatila nakon Prvoga svjetskog rata, on ih je trebao odvesti natrag u Rusiju.³⁷ Nijemci su odabrali Skorodumova, no on je bio bolestan i stari većini ruskih emigranata bio je nepoznat. U roku od mjesec dana zamijenio ga je njegov načelnik stožera, general Boris Aleksandrovič Štejfson, koji je na tom položaju ostao do smrti – netom pred sam završetak rata.

Njemački oficir koji je odigrao značajnu ulogu u strukturiranju Ruske skupine za zaštitu tvornica, bio je pukovnik Erik Kewisch, načelnik stožera vojnog zapovjednika za Srbiju. Šef ruskog obavještajnog ureda (*Vertrauensstelle*) u Srbiji, general major Kreyter, ruski emigrant koji je ranije vjerojatno služio u njemačkoj vojsci, bio je zadužen za regrutiranje i selekcioniranje. Prvotni su planovi bili skromni: vojska od nekih 3000 oficira i vojnika organiziranih u tri pukovnije, u funkciji zaštite industrijskih poduzeća i rudnika koji su proizvodili za Nijemce. Skupina je bila pod nadležnošću opunomoćenog poslanika za gospodarska pitanja u Srbiji, ali je troškove opremanja i uzdržavanja snosila srpska vlada. Međutim, u periodu od jedne godine, vojska je postala dvostruko veća od početne veličine i njezine su se odgovornosti proširile.³⁸

Još u svibnju 1942. godine, Kewisch je predložio restrukturiranje Ruske skupine za zaštitu tvornica i veću povezanost s *Wehrmachtom* (njemačkim oružanim snagama). Nakon dužeg razmatranja, vrhovno zapovjedništvo njemačke vojske naredilo je 29. listopada 1942. godine restrukturiranje skupine, preimenovavši je u Ruski zaštitni korpus i podređujući je u svakom pogledu zapovjednom generalu za Srbiju.³⁹ Do prosinca 1942. korpus je imao 7500 vojnika od kojih su svi bili Rusi iako su neki od njih bili iz drugih dijelova jugoistočne Europe a ne samo iz Srbije. Zapovjedni jezik bio je ruski. Njemački oficiri za vezu morali su raditi s ruskim (bivšim carskim) oficirima. Nakon restrukturiranja nekoliko je Nijemaca priključeno uz svaku jedinicu kako bi se osigurala potpuna njemačka kontrola i bolja obuka i zapovjedništvo, a korpus je, općenito govoreći, postao povezaniji s njemačkim snagama nego što

je prije bio. Poput jedinica Srpskog dobrovoljačkog korpusa, jedinice Ruskog zaštitnog korpusa bile su podređene onoj njemačkoj diviziji na čijem su području bile smještene ili odgovarajućem njemačkom područnom ili okružnom zapovjedništvu kad je bila riječ o području koje je bilo pod bugarskom okupacijom. Za razliku od Srpskog dobrovoljačkog korpusa, Ruski zaštitni korpus bio je potpuno razvijeni dio njemačkih oružanih snaga i njegovi su članovi prisegli podaničku zakletvu njemačkom Führeru.⁴⁰

Osim regrutiranja ruskih emigranata s područja izvan granica Srbije i Jugoslavije, budući da je tamo izbor bio nužno ograničen, korpus se također pokušao povećati regrutirajući ruske ratne zarobljenike. Za tu su se strategiju odlučili u prosincu 1942. godine dok je još trajala restrukturacija. U ožujku sljedeće godine u korpus je prebačeno oko 300 sovjetskih zatočenika, ali prema svemu sudeći s toliko malo uspjeha da se program više nije ponovio. Nema podataka o tome koliko je emigranata pristalo dobrovoljno pristupiti korpusu privučeno obećanjem – koje im je dano nakon prosinca 1942. godine – da će imati povlašteni položaj pri dobivanju zemlje u Rusiji nakon rata jer se pretpostavljalo da će komunistički režim pasti.⁴¹

Treća njemačka pomoćna vojska u Srbiji, osnovana krajem svibnja 1942, bila je Pomoćna policijska četa, koja je bila sastavljena samo od ruskih folksdojčera i „Rusa koji su po svojem razmišljanju bili bliski njemačkom narodu“. Jedinica je trebala brojati oko 400 ljudi regrutiranih ne samo u Srbiji već i u NDH, Bugarskoj, Grčkoj i Rumunjskoj. Šef *Ordnungspolizei* (policije za održavanje mira) u Berlinu dobivao je informacije o četi i generalu Meysneru, koji je bio viši zapovjednik SS jedinice i šef policije u Srbiji i koji je davao na raspolaganje potrebno osoblje za provođenje obuke. Tijekom ostatka rata malo se čulo o ovoj maloj vojsci i nisam uspio utvrditi čak ni njezinu točnu veličinu, no najvjerojatnije nije bila puno veća nego što je prvotno bilo zamišljeno.⁴²

Sve u svemu, do polovice 1943. godine, Nijemci su u Srbiji, osim svojih vlastitih i bugarskih vojnih i policijskih snaga, pod kontrolom imali između 25.000 i 30.000 oficira, podoficira i vojnika u Srpskoj državnoj straži, Pograničnoj straži, Srpskom dobrovoljačkom korpusu, Ruskom zaštitnom korpusu i Pomoćnoj policijskoj četi. Nakon rujna 1943. godine, Srpskom dobrovoljačkom korpusu i Ruskom zaštitnom korpusu je dozvoljeno da povećaju svoju postojeću vojnu silu. No, poraz koji je Njemačka pretrpjela na raznim frontama i žešći otpor četnika priječili su regrutiranje u Srpski dobrovoljački korpus. Iz njemačkoga izvješaja od 7. siječnja 1944. godine vidi se da se velika većina novih regruta nije dobrovoljno javila u korpus već je bila pozvana u vojsku. Budući da su se Nijemci uzdali da će visoko kvalificirani oficiri uspjeti obučiti korpus, a takvi oficiri nisu bili dostupni – profesionalni srpski oficiri su predstavljali veliki rizik – regrutiranje i obuka umnogome nisu bili sukladni predviđenim planovima.

Ruski zaštitni korpus je mogao ljude regrutirati u svim državama jugoistočne Europe, uz dozvole tih zemalja, ali nedostatak novca i potencijalnih regruta onemogućavao je realizaciju projekta. Međutim, unatoč svim poteškoćama oba su korpusa uspjela znatno povećati svoje redove. Podaci koje je pripremio stožer feldmaršala Maximiliana von Weicha, vrhovnog zapovjednika za jugoistočnu Europu, za izvještaj koji je 22. kolovoza 1944. feldmaršal podnio Hitleru pokazuju da se u to vrijeme broj vojnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa povećao na pet pukovnija s 9886 oficira i vojnika, a Ruskog zaštitnog korpusa na pet pukovnija s 11.188 oficira i vojnika. U slučaju drugoga, Ruskog korpusa, za borbe na prvoj liniji bojišnice koristile su se samo nove pukovnije, sastavljene od mlađih ljudi.⁴³

Kao pomoćne snage, u jedinstvenom su položaju bili četnički odredi Koste Pećanca i zvanične četničke jedinice koje su službeno bile pod Mihailovićevim zapovjedništvom. Nije ih organizirala ni srpska vlada ni njemačke okupacijske snage, već pojedinci bez ikakvog službenog statusa, a onda ih je preuzela srpska vlada. Prvi svezak ove studije, *The Chetniks (Četnici)*, detaljno objašnjava porijeklo ovih dviju vrsta četničkih jedinica te upućujem čitatelja na to djelo. Nas ovdje zanima kratko sudjelovanje ovih četnika u borbenim snagama srpske marionetske vlade.

Pećančevi odredi postali su pomoćne snage u kolovozu 1941. godine, kada je komunistički ustanak bivao sve intenzivniji. Ozakonjene Mihailovićeve jedinice postale su njemačke pomoćne snage u studenom 1941. godine, kada je partizanski ustanak praktički ugušen. Već u prosincu Nijemci su dvojili u vezi korištenja četnika.⁴⁴ Bili su zabrinuti količinom oružja koje je bilo u rukama Srba, od kojih većini – s iznimkom Ljotića i njegove stranačke vojske – nisu vjerovali. Također nisu smatrali potrebnim uzdržavanje tako brojnih snaga nakon što je ustanak ugušen. Uz to, početkom siječnja 1942. godine, mnogobrojne bugarske snage smjestile su se u Srbiji zbog okupacije koju su bili dužni provesti. Nijemci su shvatili da bi im vojnici dviju srpskih grupa bili korisniji kao radna snaga, bilo u Srbiji bilo u Njemačkoj. Međutim, odlučili su još neko vrijeme zadržati obje grupe u njihovoj punoj vojnoj snazi.

Na vrhuncu snage, sredinom svibnja 1942. godine, ta su dva četnička pomoćna korpusa brojila 13.400 oficira, podoficira i vojnika.⁴⁵ Na isti način kao i Srpski dobrovoljački korpus, i Mihailovićevi i Pećančevi odredi dobili su, u skladu s naredbom njemačkog generala za Srbiju od 10. travnja 1942. godine, brojeve za svoje jedinice; za Mihailovićeve četnike oznake od C-20 do C-38 te za Pećančeve četnike oznake od C-39 do C-101. Odredi su stavljeni pod nadležnost onih njemačkih stacioniranih divizija na čijem području su odredi djelovali ili pod nadležnost njemačkog područnog ili okružnog zapovjedništva u onim dijelovima Srbije koji su bili pod bugarskom okupacijom. Njemački

oficiri za vezu pratili su odrede u svim operacijama. Područno ili okružno zapovjedništvo podnosilo je zahtjeve za oružje i streljivo za ove odrede, zajedno sa svojim komentarom, zapovjednom generalu za Srbiju koji je bio zadužen za donošenje svih odluka takve vrste.

Tijekom ljeta 1942. godine, raspušteni su neki četnički odredi te čak jedan od Srpskih dobrovoljačkih odreda, no potpuno razoružanje nije započelo prije kraja rujna 1942. godine, kao rezultat udruženih akcija Nedićeve vlade i njemačke okupacijske uprave. Prvo je raspuštena većina zakonitih Mihailovićevih odreda, a zatim većina Pećančevih odreda. Do kraja 1942. godine, svi su ovi pomoćni odredi rasformirani, osim dva koja su zajedno brojili 12.000 vojnika.⁴⁶ Preostala dva odreda, po jedan iz svake skupine, raspuštena su u ožujku 1943. godine.

Ljudi koji su na taj način oslobođeni, različito su upotrijebljeni. Neki su premješteni ili u Srpsku državnu stražu ili Srpski dobrovoljački korpus. Drugi su stavljeni na raspolaganje vlastima koje su regrutirale radnike za industrijska poduzeća ili rudnike koji su proizvodili za Njemačku. Ipak, neki su se vratili poljoprivrednom radu u svojim selima. Nekoliko oficira za koje se smatralo da predstavljaju opasnost, poslano je u logore za ratne zarobljenike u Njemačkoj. No, jako veliki broj i oficira i vojnika, možda oko polovica od ukupnog broja – vidjevši što se događalo njihovim suborcima u trenucima raspuštanja odreda – dezertiralo je i pobjeglo u brda da bi podijelili sudbinu s nezvaničnim četničkim odredima generala Mihailovića.

BUGARSKA VOJSKA U SRBIJI

Osim što su koristili pomoćne čete koje smo upravo opisali kako bi im pomogle u gušenju partizanskog ustanka, Nijemci su koristili i bugarsku vojsku da im pomogne u održavanju mira. Nijemci prvotno nisu zamišljali da će Bugari imati neku veću ulogu u Srbiji. U travnju 1941. godine, nakon što je Jugoslavija kapitulirala, Bugarska je, u skladu s Hitlerovim grandioznim planom, dobila dopuštenje da anektira velik dio jugoslavenskog teritorija: dobar dio jugoslavenske Makedonije, mali komad Kosova, dio jugoistočne Srbije i uski pojas zemlje uzduž istočne granice Srbije (vidi Kartu 1). Jugoistočnu Srbiju okupirala je 29. bugarska divizija i stavila pod nadzor potrebni policijski i upravni kadar te se tamo bugarizacija nastavila na gotovo identičan način kao i u dijelu Makedonije koji je Bugarska anektirala (vidi 4. poglavlje).

Krajem prve godine okupacije, nakon što su čete pozvane s francuske i ruske fronte napokon ugušile partizanski ustanak u Srbiji, Hitler i njegovo više zapovjedništvo odlučili su da bi Srbijom dobrim dijelom mogle upravljati bugarske snage, kako bi njemačke čete s prve linije fronte bile prebačene tamo gdje su potrebnije. Početkom siječnja 1942. godine, nakon Hitlerove 39a direktive, donesene 15. prosinca 1941. godine, 113. njemačka pješačka divizija se vratila na rusku frontu, a 342. pješačka divizija je privremeno poslana u NDH za potrebe operacije protiv partizana. Zapovjednik njemačkih oružanih snaga za jugoistočnu Europu dogovorio se s bugarskim Ministarstvom rata da bugarske čete okupiraju otprilike 40% uže Srbije (bez Banata) koja je bila pod punom njemačkom nadležnošću.⁴⁷ Karta 3. pokazuje područja Jugoslavije koja je tijekom rata Bugarska okupirala ili anektirala.

Osnovni uvjeti dogovora nalaze se u dvama njemačkim dokumentima: u Naredbi 1. bugarskom okupacijskom korpusu u Nišu, koju je 16. siječnja 1942. izdao general Paul Bader, opunomoćeni zapovjedni general za Srbiju (i kasnije zapovjedni general i vojni zapovjednik) i u direktivi o odnosima između bugarskih okupacijskih četa u Srbiji i visokih službenika njemačkih oružanih snaga u Srbiji, koju je 17. siječnja 1942. izdalo visoko zapovjedništvo njemačkih oružanih snaga. Te naredbe – u drugoj su u biti ponovljene stavke prve – jasno

definirale poziciju bugarske vojske koja je obavljala dužnost okupatora u Srbiji te njezin odnos prema njemačkim okupacijskim vlastima, srpskom pravnom aparatu i srpskom narodu općenito.⁴⁸ Naredba od 16. siječnja omogućila je 1. bugarskom okupacijskom korpusu, sastavljenom od 3 divizije koje su počele ulaziti u Srbiju 31. prosinca, da okupira područje ugrubo u obliku kruga: područja južno od rudnika bakra Bor na sjeveru do pripojenog bugarskog teritorija na jugu te prostor od rijeke Ibar na zapadu do starih i novih bugarskih granica na istoku (A na Karti 3). Teritorij je ostao pod njemačkom vrhovnom vlašću, ali su bugarske čete, a ne njemačke, bile odgovorne za sigurnost. Bugarske snage bile su pod zapovjedništvom njemačkog vojnog zapovjednika za Srbiju. Taj je položaj u prosincu 1941. napustio general Franz Böhme, a u veljači 1942. zauzeo Paul Bader.

Glavni zadatak bugarskih četa bio je čuvanje željezničkih pruga – posebice pravaca Beograd – Niš – Sofija i Niš – Skoplje te glavnih cesta i najvažnijih industrijskih poduzeća, rudnika i opskrbnih centara. Upravljanje željeznicom te održavanje mira i reda na njoj bila je zadaća srpskih državnih vlasti i tu se bugarski i njemački vojnici nisu imali pravo miješati. Ali ako bi se ispostavilo da srpske jedinice nisu dovoljne za taj zadatak, njemačko područno zapovjedništvo trebalo bi se obratiti bugarskoj vojsci za pomoć – po tom je pitanju bila potrebna najuža suradnja Srba, njemačkog područnog zapovjedništva i bugarskih jedinica. Ljudi koji su bili uhićeni te oružje koje je bilo zaplijenjeno u vojnoj akciji ili sabotazi bili bi predani područnom zapovjedništvu. Kada su uvjeti nalagali da se bugarske jedinice uključe u aktivne operacije protiv ustanika, one su morale obavijestiti njemačke vlasti o svim planiranim operacijama koje bi uključivale čitav bataljon ili i veće snage.

Politička kontrola u područjima koja su bila pod okupacijom bugarskih jedinica ostala je isključivo u rukama njemačkoga područnog ili okružnog zapovjedništva koje je nadgledalo srpsku civilnu upravu. Njemački zapovjednici pomagali su bugarskim jedinicama u svim administrativnim pitanjima jer one nisu smjele izravno surađivati sa srpskim vlastima. Sve obavijesti civilnom stanovništvu izvršavale su se posredstvom njemačkih vojnih zapovjednika. Njemački vojni sudovi bili su odgovorni za suđenje i kažnjavanje Srba koji su počinili zločine protiv bugarskih četa. Za sve akcije koje su uključivale hvaljanje ili strijeljanje talaca ili uzimanje hrane od civila, Bugari su prvo trebali dobiti dopuštenje od njemačkoga zapovjednog generala za Srbiju. Bugari su u prvom redu bili odgovorni za opskrbljivanje vlastitih jedinica, ali uz instrukcije njemačkih. Kako bi olakšali suradnju između bugarskih i njemačkih okupacijskih vlasti, postavljeni su posebni oficiri za vezu. 1. bugarski okupacijski korpus podnosio je njemačkom zapovjednom generalu za Srbiju dnevne izvještaje o svojim aktivnostima i stanju u neprijateljskim redovima. Dokumenti pokazuju da su njemački područni i okružni zapovjednici te njemački

policijski i gospodarstveni službenici u područjima koja su Bugari okupirali, u potpunosti nastavili djelovati, te su kad god je bilo moguće, surađivali s bugarskim zapovjedništvom.⁴⁹

Naredba izdana 17. siječnja trebala je razriješiti poteškoće između Nijemaca i Bugara, nastale nakon sastanka na kojem su bugarski zapovjednici bili nezadovoljni naredbom od 16. siječnja izjavljujući da je nisu u potpunosti razumjeli. Bugari su se naročito protivili odluci prema kojoj su njemački vojni sudovi nadležni u slučaju zločina koje su srpski građani počinili nad bugarskim vojnicima, ali su Nijemci inzistirali da oni imaju neograničena prava u okupiranim područjima pa stoga nadležnost i u takvim slučajevima. Međutim nakon ovog njemačko-bugarskog sastanka njemački zapovjedni general za Srbiju je izdao nekoliko dodatnih propisa i objašnjenja o pitanju uzdržavanja, financiranja i prerogativa bugarskih četa, razrađujući temeljne propise sadržane u naredbi od 16. siječnja. Dodatna stavka je nalogala da su njemačke snage odgovorne za zaštitu nekoliko industrijskih poduzeća i rudnika u području koja su proizvodila za Njemačku.⁵⁰

Nijemci su nedvojbeno pažljivo definirali dužnosti Bugara u Srbiji kako bi u budućnosti izbjegli probleme sa svojim saveznikom. No, također su, prema svemu sudeći, željeli ublažiti strah generala Nedića od prisutnih bugarskih četa. Nedić se žestoko protivio odluci Njemačke da u okupacijske svrhe pozove bugarske jedinice, i toliko je bio zabrinut kako će se one odnositi prema narodu da je prijetio ostavkom te čak i samoubojstvom. Bader ga je pokušao smiriti predlažući 31. prosinca 1941. zapovjedniku oružanih snaga za jugoistočnu Europu da se bugarske jedinice ograniče na samo jednu diviziju, a da se druga pozove tek u slučaju novih nemira i da ne okupiraju gradove Kragujevac i Zaječar. Na taj bi način željeznički pravci Kragujevac – Kraljevo (Kraljevo je bilo sjedište njemačkog divizijskog zapovjedništva) i Bor – Zaječar (kojom se prevezio bakar iz Bora) ostali u rukama Nijemaca i bio bi zadovoljen jedan od posebnih Nedićevih zahtjeva.⁵¹ Baderov prijedlog nije prihvaćen i pozvane su tri bugarske divizije – prema prvotnom planu. Nedić nije dao ostavku, ali je prisutnost bugarskih jedinica za njega bila težak politički teret s kojim se morao nositi te je i dalje zahtijevao njihovo povlačenje.

Hitler i viši oficiri Wehrmachta nisu namjeravali povući bugarske čete kako bi udovoljili Nediću, već su u siječnju 1942. planirali kako što prije povećati područja pod bugarskom okupacijom. Ponovno nisu uzeli u obzir Baderove prigovore.⁵² Područje na kojem su Bugari služili kao okupacijske snage prošireno je dva puta. U siječnju 1943. Bugari su okupirali područje (B na Karti 3) koje je otprilike tri mjeseca držala 7. SS divizija Prinz Eugen koja je premještena u NDH zbog predstojeće operacije Weiss u borbi protiv partizana.⁵³ Početkom srpnja 1943. godine, 25. bugarska divizija preuzela je područje (C na Karti 3) koje je prethodno držala 297. njemačka pješaka divizija,

to su ukupnu snagu 1. bugarskog okupacijskog korpusa činile četiri divizije. Prema tome, pod isključivo njemačkom kontrolom bili su samo poljoprivredom bogati sjeverozapadni dio zemlje, područje u okolici Beograda, područje oko rudnika bakra Bor koji se nalazio na sjeveroistoku i pojas uz rijeku Dunav u području Željeznih vrata od Rama (zapadno od Velikog Gradišta) do Turnu Severina – dugačak otprilike 150 km. Ostatak uže Srbije (bez Banata) nalazio se pod okupacijom bugarskih četa.

S njemačkog stajališta, glavni zadatak bugarskih okupacijskih četa bio je održavati mir i red i zamijeniti njemačke snage koje su trebale služiti na drugim ratištima. Održavanje mira i reda podrazumijevalo je suzbijanje gerilskih aktivnosti što su obično obavljale bugarske snage u suradnji s njemačkim vojnim i policijskim jedinicama i srpskim kvislinškim snagama. S obzirom da su četnici do završnih tjedana njemačke vlasti imali neusporedivo veću podršku u Srbiji nego partizani, Bugari su, do sredine ili čak kraja 1943. godine, četnike smatrali potencijalno opasnijima od partizana. Strogo su ih kontrolirali i u nekoliko su navrata Nijemcima predlagali da uhite neke četničke vođe. U jesen 1943, kada su Nijemci počeli sklapati sporazume o primirju s četničkim zapovjednicima, Bugari su surađivali no, kada je početkom veljače 1944. „nova politika” postala problematična, oni su se javno izjasnili protiv proširenja takvih sporazuma.⁵⁴

Bugari su nekoliko puta učestvovali i u njemačkim operacijama protiv partizana. 6. bugarska pukovnija sudjelovala je u operaciji Schwarz u svibnju i lipnju 1943. godine. Bugari su također ustupili veliki dio svojih snaga u udruženim operacijama protiv 2. i 5. partizanske divizije koje su u travnju i svibnju 1944. ušle duboko u Srbiju i koje su uspješno poražene u Sandžaku (u operaciji Kammerjäger). U tim je operacijama, 24. bugarska divizija dala većinu svojih jedinica, pa ipak, Nijemci nisu bili zadovoljni njihovom izvedbom.⁵⁵

Odnosi između bugarskih snaga i srpskog naroda bili su napeti. Srbi nisu zaboravili drakonsku vlast koju su im Bugari nametnuli tijekom Prvoga svjetskog rata na okupiranim područjima, a Bugari se nisu nimalo trudili promijeniti takvo mišljenje. Bugari su naročito u operacijama protiv partizana učestvovali u paljenju sela, deportiranju ljudi u Bugarsku ili radne logore, te seljacima plijenili usjeve i stoku više nego što im je to zakonom bilo dopušteno.⁵⁶

Stav bugarskih zapovjednika u Srbiji prema srpskoj marionetskoj vladi i srpskom narodu na početku bugarske okupacije može se vidjeti iz govora što je u Čupriji 25. veljače 1942. održao pukovnik Ivan Malinov, zapovjednik 6. bugarske divizije. Očito da nije imao nikakvu namjeru „maziti” Srbe:

Narod podjednako prezire Nijemce i Bugare. Ponašanje ljudi isključivo ovisi o snazi okupacijske vojske i strogoći s kojom se prema narodu odnose. Svi su ljudi naši neprijatelji. Nedić nije pravi čovjek za vladu. Srpskoj

žandarmeriji se ne može vjerovati. [Pećančevi] četnici nisu uopće pouzdani. U početku je bilo trzavica s njemačkim jedinicama jer je Nijemce prevarilo spletkarenje Srba. Ne smije se povjerovati u bilo što što Srbi kažu. Kotarski predstojnici i gradonačelnici, a ne mi, moraju odrediti potreban broj talaca. Gradonačelnici bi trebali pripremiti popise svih nepouzdatih ljudi i svih ljudi koji se nalaze u brdima. Svi četnici su nepouzdati te bi njihove odrede trebalo smjestiti razoružati jer bi to kasnije moglo biti nemoguće. Kotarski predstojnici... i gradonačelnici trebali bi biti odgovorni za sve što pođe po zlu na području pod njihovom nadležnošću.

Sve dozvole za posjedovanje oružja trebalo bi povući i nove izdati prema strogim kriterijima. Nakon toga svatko tko posjeduje oružje a nema novu dozvolu, bit će likvidiran. Nediću bi trebalo dati rok samo do 1. travnja 1942. da smiri zemlju. Ako ne uspije u tome, tada bi Bugari trebali uzeti stvari u svoje ruke i nastaviti nemilosrdno djelovati protiv svih onih koji posjeduju oružje bez novih dozvola. Treba nastaviti s aktivnom propagandom putem plakata i radija, naročito naglašavajući uspjehe postignute protiv ustanika. Svi radio-prijemnici koje ljudi posjeduju, moraju biti zaplijenjeni. Ljudi u pravilu slušaju samo Radio London i Radio Moskvu, ali ne i Radio Beograd.⁵⁷

Krajem 1942. godine bugarske obavještajne službe su vještīm radom uspjele prodrijeti u organizaciju KPJ u Nišu te su u veljači 1943. uhitile nekoliko rukovodećih osoba. Nakon toga su nastavile raditi protiv organizacija KPJ i na ostalim područjima koja su bila pod bugarskom okupacijom.⁵⁸ Sa svoje strane, KPJ i jugoslavenski partizani imali su ustaljenu politiku propagande među bugarskim časnicima i vojnicima, pozivajući ih da se okrenu protiv vlastite vlade i viših oficira koji su svoju zemlju i vojsku stavili Hitleru u službu a protiv svojih susjeda i braće Slavena, Srba. Komunistička propaganda nije imala velikog uspjeha jer se dijelom kosila s politikom KP Bugarske, koji je upozorio svoje članove i simpatizere u bugarskoj vojsci da se ne priključuju partizanima u brdima, već da unutar oružanih snaga rade na tome da ih, kada se ukaže prilika, sve skupa privole na komunističku stranu. Posljednjih dana pronacističkog bugarskog režima, krajem kolovoza i početkom rujna 1944. godine, njemačke jedinice u Srbiji su razoružale velik dio bugarskih okupacijskih snaga i, prema svemu sudeći, prisvojili njihovo teško oružje i opremu. Četnici su također razoružali jedne a partizani druge jedinice, dok su neke jedinice ostale netaknute. Kasnije se cijela bivša okupacijska vojska vratila u Bugarsku.⁵⁹

Nakon prevrata u Bugarskoj 9. rujna 1944. i organizacije nove bugarske vojske, dio njihovih jedinica je, kao što je opisano u 4. poglavlju, poslan u Jugoslaviju i s partizanskim snagama je sudjelovao u operacijama protiv Nijemaca. Međutim, većinski dio bugarskih vojnih snaga – pod sovjetskim zapovjedništvom – djelovao je protiv Nijemaca u Mađarskoj.

OKUPACIJSKI REŽIM U BANATU

U jugoslavenskom Banatu Nijemci su utemeljili poseban okupacijski režim kojim je upravljala snažna lokalna njemačka manjina. Na taj način nisu samo riješili mučan problem tko će, da li Mađari ili Rumunji, okupirati i anektirati jugoslavenski dio Banata, već su sebi samima osigurali bogate poljoprivredne resurse tog područja. Istovremeno su zadovoljili zahtjeve njemačke manjine.⁶⁰

Jugoslavenski su folksdojčeri – živjeli su u Banatu, Bačkoj, Baranji, Slavoniji i Srijemu te malobrojna manjina u Sloveniji – u međuratnom razdoblju bili dobro organizirani. U lipnju 1920. godine, nedugo nakon formiranja nove države, oni su osnovali središnju kulturnu i društvenu organizaciju, *Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*, koja je imala svoj slogan „Odan državi i narodu“, tj. odan jugoslavenskoj državi i folksdojčerima. U prosincu 1922. godine, nekoliko mjeseci nakon što su dobili pravo glasa, osnovali su vlastitu političku stranku i počeli sudjelovati na nacionalnim izborima kao samostalni glasački blok. Obično su u jugoslavenski parlament mogli poslati od pet do osam predstavnika.⁶¹ Gotovo istovremeno, osnovali su nekoliko poljoprivrednih, kreditnih i zdravstvenih zadruga. Politički, kulturni i gospodarski centar Srba iz Vojvodine (Banat, Bačka i Baranja) i Srijema bio je Novi Sad, koji je 1941. imao oko 64.000 stanovnika, od kojih je 10.000 bilo njemačke nacionalnosti. Centar slavonskih Nijemaca bio je Osijek, koji je 1941. godine imao 36.000 stanovnika od kojih su 7000 Nijemci.

Do sredine tridesetih godina 20. stoljeća, vodstvo folksdojčerskih organizacija bilo je konzervativno i marljivo je surađivalo s vladom u Beogradu i trudilo se poboljšati gospodarski i kulturni status njemačke manjine. No, nakon Hitlerova uspona, brojni mladi članovi manjine, od kojih su mnogi pohađali njemačka sveučilišta, prihvatili su nacističku ideologiju i potpali pod utjecaj Berlina. Ti su mladi ljudi, željni širenja svojih ideja, izazvali vodstvo starijih konzervativaca. U političkoj borbi koja je uslijedila, nacistički orijentirana mlada skupina je, uz veliku pomoć Himmlerove organizacije, *Volksdeutsche Mittelstelle* (VOMI), istisnula staro vodstvo. Iako je militarističko krilo mlade skupine zagovaralo da na čelo nacionalističke skupine dođe pravi nacist zvan

Jakob Awender, VOMI se mudro odlučio za umjerenog kandidata Seppa Janka političara i pravnika, kako ne bi izazvali neprijateljstvo jugoslavenske vlade i ugrozili odnose Njemačke s prijateljskom državom. Odabir Janka za vođu Kulturbunda dodatno je ojačalo njegovu poziciju. Pod njegovim vodstvom, restrukturirana i revitalizirana organizacija se, prihvaćajući brojna politička, kulturna i gospodarska društva ove ili one vrste, upustila u program nacistički orijentirane političke mobilizacije. Nije dugo prošlo, a ona je privukla čitavu njemačku manjinu u Jugoslaviji.⁶²

Janko i njegovi suradnici nisu krili svoje nade da će nakon njemačke okupacije Srbije, područja s brojnim folksdojčerskim stanovništvom postati zasebne političke jedinice i sastavni dio (ili barem usko povezani dio) Reicha. S obzirom da je rijeka Dunav gospodarska žila kucavica čitavog područja, smatrali su da bi Reich trebao imati potpuni nadzor nad njezinim čitavim tokom. Te su grandiozne ideje dijelili neki važni službenici njemačke vlade i nacistička stranka. Srž ovog plana je bila kontrola Beograda zbog njegova strateškog zemljopisnog i zapovjednog položaja nad dunavskim vodenim putem. Iz Beograda bi Nijemci mogli lako nadgledati i bogata rudarska područja (bakra i ugljena) na sjeverozapadu Srbije te kontrolirati prilaze središnjem Balkanu. U konačnici, Beograd se trebao razviti u utvrdu Reicha.⁶³

Ipak nije stvorena zasebna politička jedinica jugoslavenskih Nijemaca. Hitlerova odluka da nakon osvajanja rascjepka Jugoslaviju zapravo je podijelila folksdojčere između četiriju različitih državnih jurisdikcija: Srbije pod njemačkom okupacijom (jugoslavenski Banat), područja anektiranih od strane Mađarske (Bačka i Baranja), NDH (Srijem i Slavonija) i dijela Slovenije koji je bio pod njemačkom okupacijom. Nijemci koji su živjeli u dijelu Slovenije anektiranom od strane Italije, većinom u enklavi Kočevje (Gottschee), njih 13.000 ili 14.000, preseljeni su u dio pod njemačkom okupacijom i to u domove i na farme Slovenaca koji su odvedeni u Reich ili prognani u NDH i Srbiju.⁶⁴ Komadanje Jugoslavije te time i podjela njemačke manjine, rezultat je privremenih političkih interesa Trećeg Reicha te jugoslavenskim Nijemcima nije preostalo ništa drugo nego se pomiriti s novonastalom situacijom.⁶⁵ Odluka o njihovoj mogućoj budućoj ulozi u općem planu Novog europskog poretka trebala je biti donesena nakon što Njemačka dobije rat.

Samo je mali broj folksdojčera sposobnih za vojsku bio pozvan u jugoslavenske vojne jedinice i nešto veći broj u vojne radne bataljone prije Hitlerovog napada na Jugoslaviju u travnju 1941. godine. Vojni udar od 27. ožujka 1941. iznenadio je njemačku manjinu koja nije bila sigurna koje daljnje akcije treba poduzeti. Kao mjeru opreza, Janko je posjetio bana Dunavske banovine da bi izrazio svoje čestitke kralju Petru II na preuzimanju punih ovlasti te je kralju poslao brzojav u kojem mu je iskazao odanost. Također je naredio da folksdojčerske organizacije prestanu sa svojom političkom aktivnošću.⁶⁶ No, Berlin je 28. ožujka

obavijestio njemačkog izaslanika u Beogradu da je folksdojčerska središnjica dobila naredbu da u tajnosti obavijesti one članove njemačke manjine u Jugoslaviji koji bi mogli biti pozvani u vojsku, da prvom prilikom dezertiraju i pokušaju doći do njemačkoga teritorija, ako treba i preko Mađarske.⁶⁷ Janko je 29. ožujka zamolio *Abwehr* (njemačku obavještajnu službu) u Grazu da ga obavijeste o planovima napada na Jugoslaviju kako bi se njemačka manjina mogla pripremiti za akciju, a 6. travnja Janko je *Abwehrovoj* organizaciji „Jupiter”, u vojne svrhe, stavio na raspolaganje čitavu njemačku manjinu.⁶⁸

Glavni zadatak jugoslavenskih folksdojčera u vrijeme Travanjskog rata bio je djelovati kao peta kolona. Pod Jankovim upravom, muškarci su bili organizirani u *Deutsche Mannschaft* koji je preko noći pretvoren u paravojnu organizaciju pripravnu za suradnju s njemačkim vojnim snagama koje su u Banat ulazile iz Rumunjske i s jedinicama koje su u sjeverozapadnu Hrvatsku i Slavoniju ulazile iz Austrije i zapadne Mađarske.⁶⁹ Kao što je rečeno u 4. poglavlju, njemačka manjina u Bačkoj i Baranji bila je razočarana kada su područje okupirale mađarske, a ne njemačke čete, no s vremenom je našla zajednički jezik s novim vlastodršcima.⁷⁰

Raspad Jugoslavije značio je promjenu u upravnoj strukturi folksdojčerskih organizacija. Budući da su Bačka i Baranja bile pod mađarskom okupacijom, folksdojčerske političke, kulturne i gospodarske skupine sa sjedištem u Novom Sadu više nisu bile unutar Jankove jurisdikcije, nego su, prema svemu sudeći, nastavile samostalno djelovati. U Berlinu, gdje je Janko otišao po upute, rečeno mu je da glavne urede Kulturbunda i različitih zadružnih organizacija, preseli u Banat zajedno s većinom svojih vodećih pomoćnika.⁷¹

Jugoslavenski Banat je, poput ostatka Vojvodine, bio, prije svega, multinacionalno područje. Procjene njemačkih vlasti nedugo nakon početka okupacije pokazuju da je u Banatu živjelo ukupno 640.000 stanovnika od toga 280.000 Srba, 130.000 Nijemaca, 90.000 Mađara, 65.000 Rumunja, 15.000 Slovaka i 60.000 pripadnika drugih nacionalnosti.⁷² Od samog početka banatski folksdojčeri pomagali su njemačkim okupacijskim vlastima u nadgledanju i iskorištavanju regije. Dekretom srpske marionetske vlade folksdojčeri su postali političko pravno tijelo. Na temelju posebnog sporazuma s Aćimovićevom Komesarskom upravom i pod vodstvom i nadgledanjem njemačkih okupacijskih vlasti u Srbiji, oni su preuzeli čitavu civilnu upravu regije. Podban Dunavske banovine bio je folksdojčer i djelovao je kao šef civilne vlasti u Banatu sve dok upravnom reformom iz listopada 1941. nisu ukinute banovine. Njemačko područno zapovjedništvo nalazilo se u Pančevu, a okružno zapovjedništvo u Bečkereku koje je postalo samostalno okružno zapovjedništvo pod izravnom nadležnošću vojnog zapovjednika za Srbiju, dok – nakon upravne reforme – područno zapovjedništvo nije prebačeno u Kraljevo koje se nalazilo u toj Srbiji. Okružno zapovjedništvo bilo je zaduženo i za njemačku vojnu

vladu i folksdojčersku civilnu upravu.⁷³ Kao vođa folksdojčera, Janko je tako postao glavni politički rukovoditelj na tom području. Drugo dvoje važnih vojnih vođa, Sepp Lapp i Franz Reith, bili su na čelu, jedan civilne uprave, a drugi policije. Jakob Awender je, kao predsjednik Udruženja njemačkih zadruga, zauzeo najvažniju gospodarsku funkciju. Nekoliko manje značajnih mjesta u javnoj službi popunili su članovi drugih nacionalnosti – ipak je njemačka manjina činila samo jednu petinu stanovništva Banata – ali nisu imali pravo glasa pri donošenju političkih odluka.⁷⁴

U Banatu je utemeljen posebni ogranak Srpske državne straže, Državna straža Banata, koju je činila srpska manjina. U ožujku 1942. godine, ta je mala vojsku imala 94 oficira i podoficira te 846 vojnika, koji su svi bili folksdojčeri.⁷⁵

Mađarima je bilo obećan jugoslavenski Banat te Bačka i Baranja pa su bili veoma nezadovoljni kada je Hitler uoči invazije promijenio mišljenje zbog rumunjskih prijetnji da će Rumunji zaustaviti Mađare ako uđu u Banat. Mađari su potiskivali svoju ljutnju zbog te, prema njihovu mišljenju, nepravde.⁷⁶ Miklós Kallay, mađarski premijer, uručio je 7. lipnja 1942. u Hitlerovu stožeru von Ribbentropu memorandum u kojem je upozoravao na način na koji su se vodeći folksdojčeri ponašali prema Mađarima. U memorandumu se žalio na nesudjelovanje banatskih Mađara u donošenju političkih odluka u upravi i policijskim snagama, na uvjete u mađarskim školama koje su se nalazile na tom području, na nedostatak slobode Mađara da putuju, uspoređujući sve to sa sudbinom Mađara koji su bili pod bivšim jugoslavenskim režimom. No, Nijemci su jednostavno odbacili većinu ovih žalbi, uz najviše jedan ili dva simbolična ustupka.⁷⁷ Döme Sztójay, mađarski izaslanik u Berlinu, 19. siječnja 1943. po drugi put je pokušao poboljšati položaj banatskih Mađara. U pismu Ministarstvu vanjskih poslova tvrdio je da su zbog Hitlerova obećanja Mađari smatrali da u pravilu Banat pripada Mađarskoj te da su Mađari koji žive na tom području u svakom pogledu jednaki folksdojčerima i zaslužuju da se prema njima jednako odnosi. Priložen je i detaljni memorandum od devet točaka u kojem su sadržane prethodne pritužbe te nove pritužbe gospodarske prirode, primjerice da je žito dano Mađarima slabije kvalitete nego žito namijenjeno folksdojčerima, da dobivaju manje količine tekstilne i kožne robe i da nisu plaćene naknade Mađarima za štete koje su pretrpjeli tijekom rata u travnju 1941. godine, kao što je to učinjeno folksdojčerima.

Ali, ni ovaj protest nije imao veći učinak. U brzopjavu kojeg su Nijemci poslali u travnju 1943. tvrdilo se da su sve mađarske pritužbe ispitane i uzete u obzir te da je, kadgod je to bilo moguće, mađarska manjina imala isti status kao i folksdojčeri. Promjena postojeće situacije u Banatu, ipak, nije moguća jer bi dovela do značajnog smanjenja gospodarske proizvodnje područja koje ima iznimnu važnost za njemačko ratno gospodarstvo.⁷⁸

Rumunji su Nijemcima također podnijeli razne pritužbe u ime njihove manjine koja je činila 10% stanovništva Banata. Nijemci su i njima, kao i Mađarima, dali samo simbolične ustupke: neka nevažna mjesta u upravi, nekoliko izmjena u školskoj nastavi i dopuštenje da njihova kulturna organizacija „Astra” ima pravo na određene sadržaje. Sve aktivnosti političke prirode bile su zabranjene, a putovanja rumunjske manjine unutar – te posebice izvan Banata – bila su strogo regulirana. U ovom kontekstu treba spomenuti da su Jugoslaveni neke rumunjske aktivnosti u Banatu tijekom Drugoga svjetskog rata protumačili kao iredentističke.⁷⁹

Iako je Banatom djelomično upravljala srpska marionetska vlada i djelomično njemačka manjina kao organ javnog zakonodavstva, direktive obaju tih tijela oslanjale su se na dekrete i zapovijedi vojnog zapovjednika za Srbiju a primjenjivane su uz vodstvo i nadgledanje njegovih upravnih organa. U Banatu su svima, izuzevši njemačku manjinu, bile zabranjene političke aktivnosti. Propisi za održavanje reda i mira bili su identični onima koji su bili na snazi u Srbiji, a izvršne vlasti njemačke manjine preuzimale su židovska poduzeća i imovinu. Naredbe o planiranju usjeva, obveznom dostavljanju poljoprivrednih i stočnih proizvoda, obveznom radu te kontroli cijena, plaća i najma, bili su također identični onima u Srbiji, osim što su folksdojčeri, u pravilu, uživali povlašten položaj.⁸⁰

Osim poljoprivrednim proizvodima – žitom, uljaricama, stokom i stočnim proizvodima – glavni doprinos banatskih folksdojčera njemačkim ratnim naporima bio je u ljudstvu. Još krajem travnja 1941. godine, SS je počeo regrutirati dobrovoljce za SS diviziju *Das Reich*. U ožujku i travnju 1942. godine, raspušten je *Deutsche Mannschaft*, te je od njegovih i pripadnika drugih izvora osnovana posebna jedinica – 7. SS divizija Prinz Eugen. Ona je bila izmišljena kao dobrovoljačka divizija, ali su njezine redove zapravo većinom punili vojni obveznici. Nijemci su diviziju Prinz Eugen koristili na različitim prostorima Jugoslavije i bila je poznata po svojoj brutalnosti. Nakon što je u listopadu 1942. godine divizija prebačena iz Banata u Srbiju, ponovno je formiran *Deutsche Mannschaft* kako bi postojećim snagama pomogao u upravljanju tim područjem.⁸¹ Članovi njemačke manjine radili su i u mnogim drugim njemačkim službama u Banatu i drugdje u Jugoslaviji. Prema njemačkim izvorima od 28. prosinca 1943. njemačka manjina u Banatu i Srbiji, koja se procjenjuje na 150.000 ljudi, učestvovala je s 21.516 vojnika za Wafen SS jedinicu, pomoćnu policiju i banatsku policiju, 612 ljudi za druge jedinice Wehrmachta te 1805 osoba za radnu službu, većinom u Reichu.⁸²

Regrutiranje folksdojčera iz dijelova Jugoslavije pripojenih Mađarskoj za SS formacije nastavilo se u skladu s posebnim njemačko-mađarskim sporazumom iz 1942. godine: 18.500 regruta većinom je došlo iz Bačke i dijelova Transilvanije koju je Mađarska uzela od Rumunjske. Novim sporazumom (od

14. travnja 1944) između Njemačke i Mađarske – koju je Njemačka nedugo prije toga okupirala – Njemačka je dobila pravo da u vojnu službu regrutira sve članove njemačke manjine diljem Mađarske, i na silu ako to bude potrebno. Kako je rat napredovao, a gubici u ljudstvu bivali sve veći, nacistička vojna mašinerija je zahtijevala sve više regruta. Folksdojčeri s raznih područja pozvani su da dostave svoje kvote i da daju još veći gospodarski doprinos. Pod tim sve većim teretom, mnogima folksdojčerima u Banatu bilo je dosta žrtvovanja, a neki od njih su se žalili da za slavu Reicha moraju činiti više nego što bi trebali.⁸³ Nije im bilo lakše ni to što su se uz sav taj teret morali nositi s činjenicom da su bili prezreni od drugih nacionalnih skupina na svom području. Iako pripadnici drugih nacionalnih skupina nisu bili pozivani u vojnu službu, oni su na druge načine bili u puno gorjoj situaciji nego njemačka manjina koju su, zajedno s njemačkim okupacijskim vlastima, krivili za neprimjereno ponašanje.

Kao što će biti objašnjeno u 6. poglavlju, približavanje sovjetskih snaga prema Balkanu u kolovozu 1944. i strah od osвете Jugoslavena za brutalno ponašanje folksdojčera tijekom rata, nagnalo je njemačke vlasti da te jeseni organiziraju masovnu evakuaciju njemačke manjine iz jugoistočne Europe u Reich. Rusi su na poslijetku oko 27.000 do 30.000 folksdojčera, koji nisu mogli ili nisu željeli otići, deportirali u SSSR na prisilan rad. Bile su to većinom žene u dobi od 17 do 45 godina te muškarci u dobi od 18 do 40 godina. Oslobođeni su u jesen 1949. godine i odvedeni u Istočnu Njemačku. Jugoslavenske vlasti su neke od folksdojčera koji su na kraju rata ostali u Jugoslaviji, nakon sustavnog ispitivanja protjerale u Njemačku. Prema popisu stanovništva od 15. ožujka 1948. godine, vidi se da je u Jugoslaviji ostalo samo 55.337 osoba njemačke nacionalnosti, otprilike 10% od cijele njemačke populacije koliko ih je bilo prije 1941. godine.⁸⁴

POTEŠKOĆE NEDIĆEVE VLADE

Kao što smo ranije kazali, problemi generala Nedića s Nijemcima započeli su nedugo nakon što je postao premijer. Bez obzira da li su Nijemci očekivali ili ne da će on spriječiti ustanak koji se rasplamsavao, oni su njegov neuspjeh smatrali dovoljnim razlogom da umanje njegove ionako slabašne ovlasti. Danckelmann je Nediću obećao određene ustupke, no kada je sam Danckelmann maknut s dužnosti jer nije uspio ugušiti ustanak, ta su obećanja jednostavno nestala. Okupacijski režim je postao nevjerojatno brutalan, a gospodarske obveze nametnute srpskom narodu su se uvelike povećale.

Jedno od glavnih pitanja bilo je vezano uz ratne zarobljenike. U pismu koje je 27. kolovoza 1941. poslao Danckelmannu, Nedić je posebno naglasio potrebu što skorijeg povratka većeg broja ratnih zarobljenika iz Njemačke, osobito onih koji su bili stari ili bolesni te onih koji bi mogli biti korisni u gospodarskoj obnovi zemlje. Ne samo da je vrlo malo njih pušteno i poslano kući, nego su odbačeni i svi ostali pokušaji da se oslobađanje novih zatvorenika ostvari pod posebnim uvjetima. U listopadu 1941. vojni zapovjednik za Srbiju, zabrinut zbog opasnosti koja je prijetila od otprilike 2000 bivših državnih službenika u Beogradu koji su odbili surađivati s Nedićevim režimom, sklopio je sporazum s Nedićem da će otprilike 1000 ljudi biti uhićeno i poslano u Njemačku kao ratni zarobljenici, u zamjenu za oslobađanje približno istog broja srpskih ratnih zarobljenika, prvenstveno onih koji bi mogli pomoći u antikomunističkom radu i u obnovi zemlje. Taj je potez trebao ojačati Nedićev režim, ali je vrhovno zapovjedništvo njemačkih oružanih snaga odbilo odobriti razmjenu. Pitanje ratnih zarobljenika ostalo je neriješeno. Tijekom druge polovice 1942. godine, nekoliko srpskih oficira koji su zapovijedali sada već raspuštenim četničkim odredima Pećanca i Mihailovića, odvedeno je u logore za ratne zarobljenike u Njemačku jer se njihov boravak u Srbiji smatralo potencijalno opasnim. U siječnju 1943. godine, Nedić je, u dogovoru s Nijemcima, naredio da se oko 600 bivših službenika koji su podržavali Mihailovića uhapsi i deportira u zarobljeničke logore u Njemačkoj.⁸⁵

Nemogućnost dogovora s Nijemcima oko pitanja povratka ratnih zaro-

bljenika bila je samo jedna od poteškoća s kojima je bila suočena Nedićeva uprava. Već smo spomenuli da je izgubila taktičko zapovjedništvo nad Srpskom državnom stražom i Pograničnom stražom, a kasnije i nad Srpskim dobrovoljačkim korpusom. Za vrijeme Nedićeve vlade, raspušteni su Pećančevi četnici, jednako kao i zvanični Mihailovićeve četnici. Suprotno Nedićevim željama u Srbiju su dovedene bugarske čete da za Njemačku obavljaju okupacijsku dužnost. Nedić nije bio ovlašten da samostalno opozove čete ili policiju te su mu, također, bili zabranjeni bilo kakvi kontakti i pregovori s bilo kojom skupinom ustanika. Uza sve to, troškovi okupacije su sve više rasli i nisu bili unaprijed određeni. U zemlji se sustavno pljačkala hrana – dio rezerviran za Nijemce s vremenom je bivao sve veći dok je za potrebe same Srbije ostajalo malo. Pljačkane su i sirovine i gotovi proizvodi (vidi 14. i 15. poglavlje). Možda je najveći problem Nedićeve vlade bio u tome što se morala boriti protiv izrazito složenog okupacijskog sustava, a bez jedinstvene politike. Direktive je primala od četiri različita okupacijska režima, a sama nije imala ovlasti da restrukturira vlastiti upravni i politički sustav kako bi ojačala njegovo djelovanje i povećala njegovu učinkovitost. Čak su se i činom najniži njemački oficiri mogli umiješati u poslove lokalnih srpskih vlasti.

Problemi između Nedićeve vlade i Nijemaca mogu se u potpunosti vidjeti iz pisama i memoranduma koje je Nedić slao službenicima okupacijskog režima te u izjavama koje im je upućivao na sastancima. Prvi važan memorandum – koji je potpisao cijeli kabinet – datira iz 25. ožujka 1942. i detaljno opisuje cijelu situaciju. Prvo, s obzirom da su Nijemci osnovali vladu, ona je očito bila u njemačkim rukama. Stoga su optužbe londonske i moskovske propagande da je to bila marionetska vlada kod nekih Srba naišle na plodno tlo. Vlada je uistinu imala jako male ovlasti, iako je, s obzirom na ovlasti koje je imala, dosta toga postigla. Drugo, kako je vlada služila ne samo srpskom narodu nego politički i Nijemcima – „vlada je, po mišljenju ljudi, odgovorna za sve poteškoće u svakodnevnom životu: nedostatak hrane i goriva, rekviriranje, bugarsku okupaciju, kaznene ekspedicije i slično” – narod nije mogao vidjeti nikakvu značajnu korist koju bi mogao od nje imati i koja bi opravdala njezino postojanje. Treće, uzevši u obzir njezina ograničena sredstva, vlada je, uz pomoć nacionalističkih snaga, odigrala veliku ulogu u ponovnoj uspostavi reda u zemlji, no stroga ograničenja njezinih ovlasti sprečavala su je u održavanju tog reda u budućnosti.

U nastavku memoranduma navodi se nekoliko posebnih prijedloga. Prvo, Nijemci bi trebali ozakoniti Nedićevu vladu umjesto da je jednostavno drže kao sredstvo okupacijskog režima. Da bi to postigli, bilo bi najbolje da imenuju predsjednika države, u biti kraljevskog regenta, kojega će izabrati nacionalna skupština. Na taj bi način vlada imala puno veće ovlasti. Drugo, vladi bi trebalo biti dopušteno osniva je nacionalne fronte pod vodstvom predsjed-

nika države, koja bi, kao jedina politička stranka u zemlji, mogla ujediniti sve konstruktivne nacionalističke snage i izražavati volju naroda. Treće, predsjednik države bi trebao biti zapovjednik Srpske državne straže koja bi morala biti dovoljno snažna da održi red i mir u zemlji. Četvrto, Srbiji bi trebalo dati određenu samostalnost u obavljanju svojih, vladinih poslova. Njemačke okupacijske vlasti bi trebale utemeljiti opća načela političke i gospodarske uprave i ograničiti se na nadgledanje najviših razina, ostavljajući srpskom vladinom aparatu da obavlja svoj posao i da, dakle, bude posrednik između okupacijskog režima i srpskog naroda. I na kraju, trebalo bi povući bugarske okupacijske čete koje su nepodnošljiva smetnja jačanju i učinkovitom funkcioniranju Nedićeve vlade.⁸⁶

Nijemci nisu dobro primili taj memorandum. Zapovjedni general Bader smatrao je da su prijedlozi preuranjeni i nepromišljeni i naredio je šefu uprave Turneru da pokuša nagovoriti Nedića da ga što prije povuče. Tri dana nakon podnošenja memoranduma, Turner i Nedić su imali dug i oštar sastanak tijekom kojeg je Nedić naveo i mnoge druge pritužbe vezane za njemačku politiku i položaj vlade. Sljedećeg dana, Nedić – kojeg je podržao čitav njegov kabinet – je izjavio da neće povući memorandum i zahtijevao je da ga se dostavi u Berlin gdje će ga razmotriti najviše instance. Prema svemu sudeći, taj je zahtjev odobren, no Berlin, koji je uvelike dijelio mišljenje zapovjednog generala, nije poduzeo ništa.⁸⁷

Šest mjeseci poslije, 16. rujna 1942. godine, Nedić je ponovno pokušao, ovaj put spominjući i svoju ostavku, ne bi li postigao veći učinak. Predstavka koju je podnio zapovjednom generalu, sastojala se, većinom, od detaljnih pritužbi iz memoranduma sastavljenog u ožujku. Nedić je vjerovao da on i njegova vlada imaju opravdane razloge za pritužbe: u kolovozu 1941. kada je Nedić postao premijer, general Danckelmann, tadašnji vojni zapovjednik u Srbiji, dao mu je nekoliko obećanja, a nije održao nijedno od njih. Od tada su Nijemci doveli bugarske snage kao izvršioce okupacijskih zahtjeva, nastavili Srbiji „nabijati” visoke troškove okupacije, uzeli puno veći dio tekuće srpske proizvodnje hrane nego na početku. Nedić se žalio da srpska vlada ne može funkcionirati u takvim uvjetima i da će stoga on podnijeti ostavku. U odgovoru su Nijemci ponovno opisali uvjete i ciljeve okupacijskog sustava u Srbiji i uvjerali Nedića da ostane na svom položaju.⁸⁸

Iako su mu ovlasti bile poprilično beznačajne, Nedić nije htio pustiti Nijemce na miru te je 1. siječnja 1943. podnio nacrt temeljnog zakona za Srbiju koji se sastojao od četrnaest stavki, zahtijevajući od okupacijskih snaga da ga prihvate. Na osnovu toga zakona, koji bi postao ustav, Srbija bi bila restrukturirana u autoritarnu, korporativnu državu manje-više u skladu s onim za što se odavno zalagao Dimitrije Ljotić. No, moglo se predvidjeti kakvu će sudbinu doživjeti prijedlog zakona. General Bader zatražio je mišljenje od različitih

odjela svoje uprave i nekoliko stručnjaka je mislilo da bi trebalo donijeti taj zakon. Međutim, viši zapovjednik SS-a i šef policije Meyszner definitivno se usprotivio, smatrajući da zakon predstavlja prijetnju njemačkim interesima. Predloženi zakon je zatim otišao do vrhovnog zapovjednika za jugoistočnu Europu koji ga je proslijedio Hitleru i 30. ožujka je donesena odluka: Hitler ga je definirao „nepravodobnim”.⁸⁹

Unatoč Nedićevim učestalim pritužbama, prijedlozima i zahtjevima koji su sadržani u memorandumima, pismima i temeljnom zakonu za Srbiju, Nijemci su ga i dalje smatrali najboljim čovjekom za predsjedanje srpskom vladom. Posebice su mu vjerovali vojni zapovjednici. Brojne su ličnosti – general Böhme, Gerhard Feine, savjetnik izaslanika Beznera i general Bader – jako zastupali ili hvalili Nedića kao vrlo pouzdanog čovjeka i s njemačkog gledišta najprihvatljivijeg. Prema službenom izvještaju, može se zaključiti da je Nedić ostavio pozitivan dojam i na Hitlera tijekom svog posjeta Hitlerovom stožeru 18. rujna 1943. godine. Posebni izaslanik Neubacher je – u nekoliko navrata u razdoblju od rujna 1943. godine do rujna 1944. godine – pozitivno govorio o Nediću pokušavajući ojačati Nedićev režim. General August Winter, načelnik stožera vrhovnog zapovjednika za jugoistočnu Europu, zabilježio je u svom izvještaju od 5. srpnja 1944. da je Nedić bio odan Nijemcima, iako oni nisu ojačali njegov položaj onoliko koliko se on nadao. Naposljetku, krajem kolovoza 1944. godine, i von Weichs, vrhovni zapovjednik za jugoistočnu Europu i posebni izaslanik Neubacher zalagali su se za pružanje znatnije pomoći – oružja i streljiva – „srpskim nacionalističkim snagama”, tj. i Nedićevim i Mihailovićevim jedinicama, kako bi im pomogli u njihovoj predstojećoj borbi protiv partizana koji su počeli ulaziti u Srbiju.⁹⁰

No i Hitler i Himmler su prezirali sve Srbe te budući da je takav stav na najvišoj razini imao utjecaja na svu službenu politiku, oni koji su se bavili Nedićem morali su limitirati dosege suradnje. Još u listopadu 1941. godine, visoki zapovjednik njemačkih oružanih snaga – razmatrajući prijedlog zamjene bivših aktivnih službenika za ratne zarobljenike u Njemačkoj – izjavio je: „Premijera Nedića treba smatrati nepouzdanim u njemačkom smislu i on ne može zahtijevati povjerenje.”⁹¹ Iz dopisa koji je 23. kolovoza 1942. godine Himmler poslao Turneru, šefu vojne uprave, jasno se vidi kakvu su politiku, prema njegovom mišljenju, trebale provoditi okupacijske vlasti:

U Srbiji je potrebna samo Državna straža koja bi trebala biti opskrbljena inostranim puškama i strojnicama koje ne mogu koristiti ni njemačko ni jugoslavensko streljivo kako bismo, na taj način, mi strogo racionalizirali isto. Sve druge formacije, poput četnika i njima sličnih, trebalo bi razoružati i to postupno i planski.

Nikada nemojte zaboraviti da će Srbi uvijek biti Srbi i da je srpski narod

stoljećima bio u oružanim pokretima otpora i da je za to obučen te da mi ne bismo trebali učiniti ništa više od onog što je trenutno potrebno za održavanje naše vlasti. Sve ostalo, što bi na ikakav način pridonijelo jačanju srpske vlade, dakle, srpskog naroda, mora se izbjegavati.⁹²

General Meyszer je i na sastanku održanom 31. svibnja 1943. godine u Ministarstvu vanjskih poslova u Berlinu, izrazio ozbiljne sumnje kada je riječ o Nedićevoj odanosti te mu je dao pozitivne ocjene samo u kontekstu borbe protiv komunista. Za Nedića je rekao da je: „Nacionalistički Srbin, koji je najvjerojatnije bio povezan i s Dražom Mihailovićem i jugoslavenskom izbjegličkom vladom.”⁹³

Draža Mihailović i četnici bili su još jedno frustrirajuće pitanje s kojim se general Nedić morao baviti. Kada je Nedić došao na mjesto premijera u kolovozu 1941. godine, odlučno je bio protiv obiju skupina otpora koje su bile aktivne u Srbiji, i upozoravao je na veliku razliku između njih. Vjerovao je da se većina običnih četnika, pa i Mihailović, krivo podela za londonskom propagandom, ali da se radi o dobrim Srbima koje bi se uz pomoć ispravnog uvjeravanja – poput onog koje bi strogi no pravedni otac dao neposlušnoj djeci – mogli preobratiti na ispravno ponašanje i produktivan rad. S druge strane, partizani – vođeni komunističkim idejama – nisu bili nego agenti Moskve, revolucionari odlučni u uništavanju tradicionalnog političkog i društvenog reda u Srbiji i Jugoslaviji kojega bi zamijenili komunističkom diktaturom. Nedić ih je prezirao zbog njihovih ciljeva i zbog poticanja na ustanak koji je doveo do velike patnje i krvoprolića nedužnog srpskog naroda – žrtve zbog njemačke odmazde. Njegov glavni cilj bio je uspostavljanje mira u zemlji, i to prvenstveno svladavanjem partizana, i spašavanjem svoga naroda od daljnje patnje.

Na početku je Nedić bio žestoki protivnik i Mihailovića i četnika. Kada se prvi put pokušao sastati s Mihailovićem, on je to odbio i u svoje ime poslao majora Aleksandra Mišića i potporučnika Miodraga Pavlovića.⁹⁴ Sastankom od 4. rujna 1941. godine očito se nije ništa postiglo. No, kada je krajem listopada 1941. godine, Mihailović politiku limitirane suradnje s partizanima zamijenio politikom maksimalnog neprijateljstva i kada su četnici prekinuli gotovo sve oružane napade i sabotaze usmjerene protiv Nijemaca, Nedić je s manjim žarom iskazivao svoje neprijateljstvo. U listopadu i studenom 1941. godine, za vrijeme velikog njemačkog napada na partizane i četnike u zapadnoj Srbiji, mogli su se vidjeti prvi znaci donekle zamršenog, ali fleksibilnog sustava suradnje između Nedićeva režima i Mihailovića. Kao što smo ranije opisali, nekoliko se Mihailovićevih četničkih odreda legaliziralo u okviru Nedićevih snaga kako bi nastavili borbu protiv partizana.

Suradnja između Nedićeve uprave i Mihailovićevih snaga, koja je započela

ujesen 1941, trajala je do kraja njemačke okupacije. Prošla je kroz nekoliko različitih faza u kojima su prvo Nedić, a potom Mihailović igrali glavnu ulogu. Treba također spomenuti da su tijekom otprilike prvih dviju godina okupacije, kada su Nedić i mnogi ljudi u Srbiji mislili da će Njemačka pobijediti, odnosi bili drugačiji nego u drugoj polovici kada je poraz Njemačke postao očiti. No, glavni cilj obaju strana nije se nikada promijenio. Zajednički cilj bio je pobijediti partizane i spriječiti ih da se po završetku rata razviju u dominantnu oružanu snagu. Obje strane su, isto tako, željele svesti srpske gubitke na minimum, što je bilo moguće jedino sprečavanjem sabotaže i oružanog otpora usmjerenog protiv njemačkih i bugarskih okupacijskih snaga budući da su ta djela redovito vodila do krvavih odmazdi. Za četnike je dodatni motiv suradnje s Nedićevom vladom bio imati čvrstu bazu u vojnom, upravnom i policijskom aparatu režima, koja bi – kada Nijemci i Bugari napokon odu – četnicima omogućila vlast i kontrolu oružanih snaga prije no što to učine partizani.

Neki službenici naklonjeni Mihailoviću i osobe iz Nedićeve uprave, navodno su na vlastitu ruku ostvarili i održavali kontakt s Mihailovićem i njegovim snagama. Pukovnik Jovan P. Trišić, koji je od 24. lipnja do 12. rujna 1941. bio privremeni zapovjednik srpske žandarmerije, a nakon toga zamjenik zapovjednika, uhićen je u studenom 1941. zbog održavanja takvog kontakta i poslan u logor za ratne zarobljenike u Njemačkoj.⁹⁵

Milan Aćimović, ministar unutarnjih poslova, bio je drugi službenik Nedićeve vlade koji je bio u bliskoj vezi s Mihailovićem. Kada su Nijemci 6. i 7. prosinca 1941. pokrenuli Operaciju Mihailović s ciljem da zatoče Mihailovića i unište njegov štab u Ravnoj Gori, ovaj je uspio pobjeći, jer ga je, po svemu sudeći, 5. prosinca Aćimović upozorio na napad. Uz pomoć Nedića, Aćimović je uspio razuvjeriti Nijemce da je unaprijed upozorio Mihailovića i uspio je s njima ostati u dobrom odnosu tijekom sljedeće godine dok je bio u kabinetu. U kasnijoj fazi rata služio je kao veza između Nijemaca i Mihailovića.⁹⁶

Potporučnik Milan Kalabić, oficir Srpske državne straže te u isto vrijeme i prefekt Požarevačkog sreza, nije bio te sreće. On je četnike opskrbljivao i informacijama i vojnim zalihama, a njegov je sin bio četnički zapovjednik. Nakon određenog perioda nadgledanja, Gestapo ga je uhitio 3. listopada 1942. godine, zajedno s nekoliko četničkih zapovjednika i vojnika te ih je sve smaknuo.⁹⁷

S vremenom se odnos između Nedića i Mihailovića promijenio kao i mišljenja njemačkih zapovjednika za Srbiju o tome kako bi Nedić trebao izaći na kraj s Mihailovićem. U kasnijoj fazi rata Nedić je zabilježio da mu je 1941. general Böhme poslao pismene naredbe da „je slučaj Mihailovića njemački problem u koji se on kao premijer ne smije uplitati.” U veljači 1942. godine, na konferenciji s načelnikom stožera Paula Badera, novog zapovjednog generala, Nedić je zabilježio da su srpske vlasti, djelujući u skladu s naredbama iz 1941. godine, trebale samo otkriti Mihailovićevo boravište i o tome izvjestiti

Nijemce; njemačke čete su imale zadatak da ga uhite. No, na toj istoj konferenciji Nedić je saznao da je Bader mislio da bi uklanjanje Mihailovića trebao biti visoki prioritet srpskih vlasti. Međutim, protiv Mihailovića nije poduzeta nikakva akcija. Nedić je u nekoliko navrata predlagao Nijemcima da njemu dopuste „da likvidira Mihailovićev pokret” no nije ih uspio uvjeriti da prihvate njegov plan.⁹⁸

Zahvaljujući udruženim akcijama njemačkih i srpskih kvislinških snaga i određenoj pomoći od strane Mihailovićevih četnika, partizanske snage koje su se nalazile u Srbiji poražene su relativno brzo u kasnu jesen 1941. godine. Tito i drugi vođe te neke partizanske jedinice povukle su u Sandžak, a jedinice koje su ostale razbijene su i rascjepkane te su bile sposobne samo za jako ograničena djelovanja.⁹⁹

Međutim, postepeno su partizani i ponekad četnici koji nisu kolaborirali s Nijemcima nastavili sa sabotazama, napadali jedinice srpskih kvislinških snaga ili njemačkih i bugarskih snaga i uništavali komunikacijske linije ili rudnike i industrijska poduzeća koja su proizvodila za Njemačku. Partizani su napadali i vladine urede kao što su radili i tijekom ustanka 1941. godine, imajući na meti općinske i porezne urede te žandarmeriju i policijske postaje gdje su palili dokumentaciju i, općenito, pokušavali izazvati kaos u vladajućem sustavu.¹⁰⁰ Ogroman broj talaca – osoba koje su bile sljedbenici i simpatizeri i partizana i četnika, kao i mnogi drugi koje su Nijemci ubili tijekom 1942. i 1943. godine, sami su po sebi dokaz nesređene situacije koja je u to vrijeme vladala u Srbiji.¹⁰¹

Iako su vječno sumnjivi Nijemci Nedićevoj vladi davali samo ograničenu količinu oružja i streljiva, članovi srpskih oružanih snaga – koji su bili četnički simpatizeri – dio oružja su prosljeđivali četnicima. Bez obzira koliko dobro to prikrivah, ponekad pod krinkom tobožnjih borbi između četnika i Srpske državne straže ili zakonitih četničkih jedinica, Nijemci nisu mogli ne opaziti transfer oružja. Može se pretpostaviti i da su pojedinci iz Nedićeva režima koji su bili pristaše Mihailovića, prosljeđivali i neke obavještajne podatke, te da je u kasnijoj fazi okupacije Nedićeva vlast dala dopuštenje da se četnicima proslijedi novac iz Srpske narodne banke.¹⁰² Hrana nije bila problem; četnici su uzimajući ono što im je trebalo, bilo iznenadnim napadima na trgovce ili pošiljke u prolazu, bilo utjerujući na polulegalan način od većinom dobrostojećih kućanstava u područjima koja su bila pod njihovim stvarnom, ako ne i zvaničnom kontrolom. Nijemci su jako dobro bili svjesni i postojeće situacije i sposobnosti četnika – koji su djelovali kao neka vrsta vlade u oporbi mnogo pobornika u Nedićevu režimu – da regrutiraju ljude i općenito utječu na aktivnosti stanovništva. Kako je vrijeme prolazilo, rastao je i ugled četnika i to zahvaljujući sve većoj tendenciji ljudi da ismijavaju nemoć Nedićeve vlade ignorirajući njezine naredbe i propise.¹⁰³

Udajući da je srpska marionetska vlada u tolikoj mjeri bila podređena

njemačkim okupacijskim vlastima, ne može se zaista reći da je i u jednom području svog djelovanja imala vlastitu politiku. Ona je jednostavno bila pomoćni organ njemačkog okupacijskog režima. No, Nedićeva vlada je u jednom području uistinu pokazivala znatnu inicijativu i uspjeh: u prihvaćanju i brizi o nekoliko stotina tisuća preseljenih i izbjeglih osoba koje su protjerane ili su svojevolumno došli iz drugih dijelova raskomadane Jugoslavije u okupiranu Srbiju. Neki su preseljeni u Srbiju organiziranim prijevozom uz pomoć njemačkih okupacijskih vlasti zahvaljujući posebnim sporazumima; mnoge druge su susjedne države protjerale u Srbiju, naročito NDH; a tisuće izbjeglica je svojevolumno pobjeglo u Srbiju, opet posebno iz NDH, kako bi spasilo život.

Dva su glavna razloga velikog prelijevanja stanovništva između različitih dijelova podijeljene Jugoslavije, uključujući i veliko preseljavanje u Srbiju. Prvi: njemačka vlada željela je promijeniti nacionalni sastav Slovenije koja je bila pod njemačkom okupacijom prije nego što je službeno pripojila Velikom Reichu, a to je podrazumijevalo izgon velikog dijela slovenskog stanovništva kojeg bi zamijenili folksdojčeri iz različitih dijelova jugoistočne Europe i sjeveroistočne Italije. Drugi: vlasti NDH prognale su Srbe iz države kao dio radikalnog rješenja srpskog pitanja u NDH. Dodatni sekundarni faktori su također odigrali ulogu u prisilnoj migraciji stanovništva unutar i izvan jugoslavenskog područja te u odlukama pojedinaca da se svojevolumno presele u druga područja.

Kao što smo kazali u 3. poglavlju, Nijemci su već u travnju 1941. planirali u Srbiju prognati otprilike 260.000 Slovenaca iz sjeverne Slovenije koja je bila pod njemačkom okupacijom. Na zahtjev vlasti NDH, plan je promijenjen te je velika većina Slovenaca trebala biti preseljena u NDH, a isti broj Srba prognan iz NDH u Srbiju. U razdoblju između početka lipnja i kraja rujna 1941. godine, 6720 Slovenaca je prognano u Srbiju, 26.343 Slovenaca je prognano ili prebjeglo u NDH, a najmanje 118.110 Srba je legalno ili ilegalno prebačeno iz NDH u Srbiju, dok je tisuće drugih Srba svojevolumno prebjeglo u Srbiju. Preseljenje ljudi je, međutim, izazvalo mržnju prema Nijemcima, poremetilo lokalna gospodarstva i pridonijelo razbuktavanju oružanog otpora. Zbog toga su – u rujnu 1941. godine – Nijemci završili dvofazni premještaj ljudi između sjeverne Slovenije, NDH i Srbije (vidi i 9. poglavlje).

Čim su njemačke okupacijske vlasti obavijestile srpsku marionetsku vladu da dolazi veliki broj preseljenih lica, vlada je u svibnju 1941. utemeljila Odbor za izbjeglice koji se trebao skrbiti za njih. U studenom je Odbor zamijenio Komesarijat za izbjeglice, koji je prema svemu sudeći, raspolagao s nešto većim resursima i ovlastima. Na čelu Komesarijata bio je Toma Maksimović, bivši generalni direktor tvornice obuće „Bata” u Borovu u Slavoniji, jednog od najvećih industrijskih poduzeća u međuratnoj Jugoslaviji – prvotno u vlasništvu poduzetnika iz Čehoslovačke.¹⁰⁴

Došavši napokon u Srbiju, izbjeglice i preseljene osobe morale su se prijaviti u Odbor (kasnije, Komesarijat). No, veliki broj onih koji su svojevolumno došli u Srbiju nisu se željeli prijaviti. S obzirom na sve to, razumljivo je da ne postoje točni podaci o ukupnom broju preseljenih i izbjeglih osoba u okupiranoj Srbiji tijekom rata. Dostupne su jedino procjene njemačkih okupacijskih vlasti i srpske marionetske vlade o njihovu ukupnom broju u srpnju i rujnu 1942. godine, i poprilično točni podaci o broju kasnije prijavljenih preseljenih i izbjeglih. U izvještaju iz srpnja 1942. godine o gospodarskim uvjetima u Srbiji tijekom prethodnih godine i pol, Franz Neuhausen, opunomoćeni izaslanik za gospodarska pitanja, raspravljajući o zalihama hrane u zemlji, procijenio je da je u Srbiji bilo 420.000 preseljenih i izbjeglih, uključujući oko 86.000 djece koja su ostala bez roditelja. U memorandumu od 16. rujna 1942. poslanom vojnom zapovjedniku za Srbiju, premijer Nedić je tvrdio da se u Srbiji nalazi 400.000 preseljenih i izbjeglih osoba, uključujući, ponovno, oko 86.000 siromašne djece koja su većinom ostala bez roditelja.¹⁰⁵

Uobičajene procjene broja preseljenih i izbjeglih u Srbiji u toku rata, koje spominje S. D. Milošević, jedan od najboljih jugoslavenskih stručnjaka za u ratu preseljene i izbjegle osobe u Srbiji i Jugoslaviji općenito, kreću se između 300.000 i 400.000 ljudi. Miloševićovo je mišljenje da je pretjerano govoriti o brojkama koje su veće od spomenutih. Ali, i on i nekoliko drugih izvora, slažu se da je polovicom 1942. godine u Srbiji bilo 200.000 preseljenih i izbjeglih koji su došli samo iz NDH.¹⁰⁶

Nedvojbeno je da su podaci o broju preseljenih i izbjeglih osoba u okupiranoj Srbiji koji su bili prijavljeni u Komesarijatu za izbjeglice poprilično točni, no taj broj je puno manji od ukupnog broja izbjeglica jer se mnogi od njih nisu željeli prijaviti. Prema podacima Komesarijata od 16. kolovoza 1944. godine, u Srbiji je ukupno bilo 241.011 prijavljenih preseljenih i izbjeglih: 118.167 iz NDH, 24.931 iz Bačke i Baranje – koje su bile anektirane od strane Mađara, 42.065 iz dijela Makedonije koji je bio anektiran od strane Bugarske, 48.808 s Kosova i dijelova Crne Gore koje su anektirali Albanci, 6175 iz Slovenije i 865 ljudi u karanteni koji još nisu bili pribrojeni.¹⁰⁷

Gotovo su svi preseljeni i izbjegli iz Bačke i Baranje, Makedonije i s Kosova te dijelova Crne Gore bili Srbi (ili Crnogorci) koji su prethodno u te krajeve doselili iz BiH, planinskih dijelova Hrvatske ili Crne Gore. Nastanili su se na tim područjima kao kolonisti po završetku Prvoga svjetskog rata, na zemlji koja im je bila dodijeljena zbog toga što su bili dobrovoljci u srpskoj vojsci tijekom rata, kao umirovljeni žandari ili su to zaslužili na neki drugi način. Države koje su 1941. godine pripojile te dijelove Jugoslavije, a to su Mađarska, Bugarska i Albanija (na račun Italije), smatrale su ih pridošlicama koji su se nastanili prvenstveno da bi ojačali srpski element. Njihov progon su opravdavali kao ispravljanje politički motivirane kolonizacije.¹⁰⁸

Srpsko stanovništvo je dobro prihvatilo preseljene i izbjegle, neovisno o tome da li su bili Srbi ili Slovenci. No, Komesarijat za izbjeglice imao je velikih poteškoća s davanjem hrane, smještaja i drugih potrepština, pružanjem liječničke pomoći te školovanjem za mlade i zaposlenjem za fizički sposobne odrasle osobe. Koliko je problem bio ozbiljan vidi se iz činjenice da su u ljeto 1942. preseljeni i izbjegli – kojih je po procjeni bilo oko 400.000 – činili više od 11% ukupnog stanovništva Srbije koje je, sudeći prema procjeni Nijemaca iz ožujka 1941. godine, brojilo 3,810.000 ljudi. Naročito je teško bilo osigurati hranu budući da nije bilo dovoljno zaliha i to ne samo zbog smanjene poljoprivredne proizvodnje već i zbog toga što su Nijemci zahtijevali hranu za svoje okupacijske jedinice u Srbiji i za izvoz njemačkim jedinicama u Grčkoj i Reichu. Ljudi su bili smješteni gdje god je to bilo moguće – kod rodbine, u toplićama, posebnim logorima za izbjeglice i u ruralnim područjima – bolje rečeno, diljem čitavog područja Srbije koje je bilo pod okupacijom. Do kolovoza 1944. godine, samo u Beogradu je bilo 53.326 prijavljenih preseljenih i izbjeglih osoba koje su došle iz područja izvan Srbije. Većina fizički sposobnih ljudi je dobila posao. Neki mladići su se priključili u Srpski dobrovoljački korpus ili Srpsku državnu stražu, dok su drugi našli svoje mjesto u redovima Mihailovićevih četnika ili partizana.¹⁰⁹

Kad se govori o preseljenim i izbjeglim osobama u Srbiji, posebice težak problem predstavljao je velik broj djece. Djecu se nije moglo uključiti u neki koristan rad i nisu trebali samo hranu i smještaj već i obiteljsku njegu i obrazovanje. Komesarijat za izbjeglice djecu je smještao diljem zemlje, pokušavajući seosku djecu staviti u seoska kućanstva, a djecu obrtnika i trgovaca u kućanstva slična onima iz kojih su došli. To je bilo moguće izvesti samo do određene mjere, te su mnoga djeca završila u domovima za djecu. Srpska vlada je pokušala dovesti u Srbiju 30.000 srpske djece koliko se procjenjuje da ih je sredinom 1942. godine bilo po ustaškim logorima u NDH. Prema mišljenju Miloševića, ta su djeca, na temelju posebnog sporazuma sklopljenog između srpskih vlasti i vlasti NDH, u veljači i ožujku 1943. prevezena u Srbiju, iako Milošević ne spominje točan broj pridošle djece. Vlasti NDH oslobađale su djecu samo pod uvjetom da se ona kasnije ne vrate u NDH.¹¹⁰

Osim preseljenih i izbjeglih koji su dolazili iz krajeva izvan Srbije, u samoj Srbiji je bilo na tisuće prognanika, tj. izbjeglica iz sela koja su uništili Nijemci i Bugari u odmazdama za gerilske napade i sabotaze. Mnogi od preživjelih su prebjegli u gradove i manja mjesta u nadi da će tamo naći veću sigurnost što je pridonijelo prenapučenosti naselja.

Službenici njemačkog okupacijskog režima u Srbiji neprestano su isticali da su preseljeni i izbjegli iz NDH, koji su govorili o strahotama koje su ustase provodili nad srpskim stanovništvom, uvelike pridonijeli razbuktavanju ustanaka u Srbiji te nestabilnosti Nedićeva režima.¹¹¹ Neovisna Srbija sigurno bi in-

tervenirala da spriječi proganjanje Srba u NDH. Nedićev neuspjeh da to učini čiti je dokaz koliko su on i njegova vlada bili slabi.

Navala preseljenih i izbjeglih lica u Srbiju nagnala je srpske okupacijske vlasti da uvjere Bugare da smanje pritisak koji su vršili nad Srbima te da nauste područja pripojena Bugarskoj. To im je donekle i pošlo za rukom. Turner, zapovjednik uprave njemačkog okupacijskog režima, čak je želio da se neke izbjeglice koji su već došli u Srbiju vrate tamo odakle su i došle. No, njemačka je vojska zaključila da to nije moguće, ni za Srbe iz područja pripojenih Bugarskoj niti za one s Kosova pripojenog Albaniji.¹¹² Srpska vlada je također, barem jednom prigodom, u svibnju 1943. godine, tražila od njemačkih okupacijskih vlasti da neke od preseljenih i izbjeglih vrate u domovinu njihova porijekla. No, Nijemci su takav zahtjev smatrali neizvedivim. Kao glavni razlog navodili su nedostatak prijevoza, a u slučaju Srba koji su došli iz NDH, nemogućnost da im jamče sigurnost.¹¹³ Međutim, zanimljivo je primijetiti da se nekoliko tisuća srpskih preseljenih i izbjeglih osoba iz NDH svojevrijedno odlučilo vratiti svojim kućama, i to većina tijekom 1943. godine.

Po završetku rata, nova vlada je pomogla preseljenim i izbjeglim osobama u Srbiji i drugim dijelovima Jugoslavije da se vrate svojim starim domovima. Bivše srpske koloniste iz Slavonije, Srijema, Bačke, Banata i Baranje poticalo se da se vrate u svoja stara mjesta. No, samo se neke od bivših kolonista iz Makedonije i s Kosova poticalo da se vrate na ta područja; ostale iz tih područja poticalo se da se presele u Slavoniju, Srijem, Bačku, Banat i Baranju i nastane na zemlji koja im je dana zahvaljujući agrarnoj reformi.¹¹⁴

Uljetu 1943. godine, Nijemci su bili prisiljeni preispitati svoja vojna i politička stajališta u jugoistočnoj Europi. S obzirom da je Italija bila pred kapitulacijom, vrhovno zapovjedništvo njemačkih oružanih snaga postalo je odgovorno za nadziranje i osiguravanje puno većeg područja nego što je to bio slučaj prije, a istovremeno je bilo suočeno sa sve većom mogućnošću savezničkog prodiranja na Balkan. Problem je bio i u tome što su partizani bivali sve jači te je njihova taktika prisilila Nijemce da rasporede svoje snage na širokom području. Partizani su sve komunikacijske linije učinili nesigurnima i spriječili su potpuno korištenje važnih prirodnih resursa. Predstavljali su veliku opasnost za njemačke snage u slučaju da saveznici dođu na Balkan. Nijemci su zbog toga u ljeto i jesen 1943. godine, proveli potpunu reorganizaciju zapovjedne strukture u jugoistočnoj Europi. Započeli su s akcijom čiji je cilj bio političkim sredstvima mobilizirati i ujediniti sve antikomunističke nacionalističke snage na Balkanu za borbu protiv komunističkih partizana.

Što se tiče same vojske, kao što je opisano u 2. poglavlju, feldmaršal von Weichs je postao vrhovni zapovjednik za jugoistočnu Europu, a general Felber je došao na novostvoreno mjesto vojnog zapovjednika te je istovremeno

postao zapovjednik okupacijskog režima u Srbiji. U pogledu civila, najveća promjena bio je dolazak jednog od najsposobnijih stručnjaka na području Balkana, Hermanna Neubachera na mjesto posebnog izaslanika njemačkog Ministarstva vanjskih poslova u Beogradu, koji je bio odgovoran i Ministarstvu i samom Hitleru. Neubacher, bivši gradonačelnik Beča, bio je izaslanik za gospodarska pitanja u Rumunjskoj i još uvijek je bio na mjestu posebnog predstavnika za gospodarska pitanja u Grčkoj. Na svom novom mjestu postao je odgovoran za politička pitanja u Grčkoj, Albaniji, Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori. Njegov je zadatak bio uvesti u Srbiju njemačku „novu politiku”: ojačati Nedićev režim i istovremeno pokrenuti neki oblik suradnje s Mihailovićevim četnicima kako bi, možda, postali učinkovitija snaga protiv partizana.¹¹⁵ Tu suradnju ću samo ukratko spomenuti, jer sam je detaljno razradio u knjizi *The Chetniks (Četnici)*.

Neubacher je smatrao da bi bilo dobro ojačati Nedićev položaj ne samo lokalno već i na čitavom području. Međutim, malo je što od toga učinjeno. U osnovi radilo se o Velikoj srpskoj federaciji, na čelu koje bi bio Nedić kao prvi predsjednik i koja bi se sastojala od Srbije, Sandžaka i Crne Gore (i po mogućnosti istočne Bosne, iako se o tome nije otvoreno razgovaralo).¹¹⁶ Svako od tih područja bi zadržalo svoju nezavisnost u upravnim i kulturnim pitanjima, a djelovali bi kao gospodarska i monetarna unija. Bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa poslan je u Sandžak zajedno s bivšim ministrom Olćanom, a u Crnoj Gori je, u proljeće 1944, utemeljen Crnogorski dobrovoljački korpus pod potporučnikom Pavlom Đurišićem koji je nekoć bio jedan od Mihailovićevih vodećih četničkih zapovjednika i koji je iskazivao podršku i Nediću i Nijemcima.¹¹⁷ Nedić je uistinu imao ugled u Sandžaku i Crnoj Gori, no to nije imalo nikakve veze s federacijom koja se nikada nije ni osnovala i apsolutno nije imalo nikakav učinak na njegov položaj u Srbiji.

Što se tiče jačanja Nedićeve vlade u Srbiji, Neubacher je u brzojavu koji je 1. listopada 1943. poslao von Ribbentropu istaknuo da „ako je namjera politike Reicha od 5 postotnog premijera napraviti 30-postotnog, nema druge nego tih 25% koji nedostaju uzeti od drugih vlasti i dati ih Nediću”. Prema mišljenju Neubachera, vojni zapovjednik za jugoistočnu Europu, koji je trebao dobiti potpuno zapovjedništvo, pristao je dati savjetodavnu podršku „novoj politici”. Neubacher je znao da nema ovlasti za uplitanje u gospodarska pitanja (osim u Grčkoj) no, mislio je da će pomoću vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu biti u položaju „da, zahvaljujući obziru prema ‘novoj politici’, imati odlučujući utjecaj na razvoj politike u području gospodarstva”. Neubacherovi prijedlozi bi značili znatno davanje ovlasti srpskoj vladi. Želio je da se ovlasti koje su njemačke okupacijske institucije imale u području javne uprave, policije i gospodarskih pitanja, postepeno smanjuju, prvenstveno na nižim razinama, te da se zaista ograniče na upravljanje i nadgledanje. Smatrao je, također, da

bi trebalo ispuniti obećanja koja je Hitler dao Nediću kada ga je ovaj posjetio u njegovu glavnom stožeru, uključujući vraćanje srpskog nadzora nad Državnom stražom i Dobrovoljačkim korpusom, povećanje srpske nadležnosti nad upravnim pitanjima i ponovno otvaranje sveučilišta u Beogradu. Svi bi se ti prijedlozi mogli opravdati uštedom njemačkog osoblja i vojnih jedinica.¹¹⁸

Neubacher je polagao velike nade u svoj plan. Kada su ga u listopadu 1945. godine ispitivale američke vlasti, on je ustvrdio: „Sa tako snažnim Nedićem u takvoj Srbiji (ojačanoj u skladu s njegovim prijedlozima) bilo bi moguće pobijediti Tita u Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori bez upotrebe jednog jedinog njemačkog vojnika; srpski nacionalisti bi obavili posao umjesto njih.” No, ova se izjava činila iznenađujuće naivnom s obzirom da je dolazila od priznatog stručnjaka za Balkan. Neubacher je očito podcijenio ne samo podršku koju je Tito uživao u Jugoslaviji već i njegov ugled kod zapadnih saveznika i SSSR-a. Isto tako se pokazao naivnim misleći da će uz podršku von Ribbentropovih snaga imati ikakve mogućnosti da Neuhausenu i Meyszneru otme moć i prepuusti ju Nediću. Neuhausen je predstavljao Göringa, a Meyszner Himmlera, te von Ribbentrop nije bio uspješan suparnik tako visoko pozicioniranih osoba. Hitler se oglušio na Neubacherove apele da podrži njegove prijedloge te kada je von Ribbentrop shvatio kompleksnost situacije, prestao je pružati podršku.¹¹⁹ Nije bilo važno ni što je Neubacher kasnije pomogao maknuti i Neuhausena i Meysznera iz Beograda, jer njihove ovlasti nisu otišle u Nedićeve ruke. Bilo kako bilo, tada su dani njemačkog okupacijskog režima već bili odbrojani.

Pusti govori o jačanju Nedićeva režima, od kojih su neki neizbježno došli do srpskih vladinih krugova, nisu ojačali Nedićev ugled premijera. Iako se nalazio u beznadnoj situaciji, Nedić je ponovio svoje zahtjeve, redajući žalbu za žalbom. U pismu koje je 10. studenog 1943. poslao Neubacheru, upozorava na kaznene ekspedicije njemačkih četa i policijskih jedinica u ruralnim područjima, koje su obilježila nezakonita uhićenja i slanje ljudi u koncentracione logore i na prisilan rad, te tvrdi da sve to treba znatno smanjiti ako ne i zaustaviti dok se ne krene s „novom politikom” i dok se ne ispune Hitlerova obećanja. Inače postoji mogućnost da njemačke akcije otjeraju četnike u ruke partizana.¹²⁰

No, kao i u prethodnim slučajevima, njegove pritužbe nisu uzete u obzir. Unatoč obećanjima, Hitler zapravo nije promijenio svoj stav prema Nediću i Srbima, i nije mu bilo ni na kraj pameti da ojača Nedićev režim. Razlozi su uvijek bili isti: strah da povećanje Nedićevih ovlasti ne bi bilo u interesu Njemačke a bilo kakvo znatnije ustupanje oružja i streljiva Nediću moglo bi biti upotrijebljeno ne samo protiv partizana već i protiv Nijemaca.

Iako je Nedić uvidio da od Neubacherovih napora ne može očekivati nikakvo poboljšavanje svoga položaja, nastavio je tražiti načine na koje bi mogao povećati opskrbu Srpske državne straže oružjem i streljivom kako

bi se mogla pripremiti za trenutak borbe s partizanima. U siječnju 1944. godine, predložio je da Nijemci prosljede Straži svo oružje što ga zaplijene jedinice koje se bore u dijelovima Srbije pod njemačkim zapovjedništvom. No, 11. veljače general Felber je odbio taj zahtjev „zbog stalne visoke potražnje za oružjem te također zbog pitanja principa.”¹²¹

Kako bi povećali svoju učinkovitost u borbi protiv partizana, Nijemci su u jesen 1943. počeli pregovarati s Mihailovićevim četnicima. Nijemci su do tada poštivali misljenje Nedićeve vlade da je Mihailovićeva vojska zapravo ustanička oružana snaga i da se s njom ne smije izravno kontaktirati. Zaobilazeći Nedića i sklapajući s četničkim zapovjednicima takozvane sporazume o primirju – a zapravo o suradnji – Nijemci su potpuno promijenili svoj stav što je moglo samo naštetiti Nediću i baciti u očaj Srpski dobrovoljački korpus koji se dosljedno borio protiv četnika. Njemačka vojska je pokušala umiriti Nedićev režim objašnjavajući da sporazumi o primirju podržavaju njihovu zajedničku borbu protiv komunista te da i Nijemci i Srbi imaju od toga koristi.¹²² Međutim, bilo je očita snaga Mihailovića, i slabost Nedića.

Kao rezultat sporazuma o primirju, uvlačenje četnika u Nedićeve snage i upravu, koje do tada bilo poprilično neprimjetno, sada je postalo gotovo javna stvar. Čitav niz upravnih te vojnih i policijskih subjekata iz Nedićeve vlade počeo je sklapati privatne dogovore s četnicima; to su bili: Milan Aćimović – iako protjeran iz kabineta u listopadu 1942. godine – još uvijek je bio utjecajan i imao brojne kontakte i s Nijemcima i sa Srbima; Dragomir Jovanović, gradonačelnik Beograda i šef beogradske policije, te general Miodrag Damjanović koji je početkom 1944. postao Nedićev šef kabineta.¹²³ Kako je odmicala 1944. godina, tako je sve više i više vojnog, policijskog i upravnog aparata Nedićeve uprave tajno bilo u službi četnika (ili, u maloj mjeri i partizana).

Nitko nije bio svjesniji od samog Nedića slabljenja moći i utjecaja. Kao i ranije, u frustrirajućim kontaktima s Nijemcima koji su trajali više od dvije godine, jedino što je Nedić mogao učiniti jest nabrajati svoje pritužbe i nadati se da će nešto biti poduzeto. Dana 22. veljače 1944. godine napisao je dugo pismo vojnom zapovjedniku za jugoistočnu Europu – devet stranica gusto tipkanog teksta na papiru normalnih dimenzija – u kojem je ponovio mnoge pritužbe vlade na njemačke vlasti koje su dosljedno radile jedna protiv druge na štetu srpske vlade i ljudi. Kao da je nakon svih godina okupacije, bio odlučan zbrojiti sve svoje pritužbe, Nedić je optužio Nijemce za nedostatak povjerenja unatoč njegovoj odanoj službi njemačkim (i srpskim) interesima i žalio se na nepravedne optužbe, prekršena obećanja i pokušaje da se potkopa i njegov položaj i njegov režim. Optužio je Nijemce da su od Draže Mihailovića, možda i namjerno, napravili heroja kako bi njemu stvorili protivnika i na taj način oslabili njegovu vladu, i osigurali da srpski narod ostane podijeljen. Naročito se protivio sporazumima o primirju s Mihailovićevim zapovjednicima, koje je

narod protumačio kao njemačku slabost, kako bi svi, uključujući i njegovo vlastito upravno osoblje i oružane snage, prebjegli četnicima. Ukazao je na postojanje Mihailovićeve glavnog štaba u Beogradu, s čime su bili upoznate i njemačke vlasti i šef beogradske policije, Dragomir Jovanović no, unatoč tomu, oni su mu dopustili da slobodno djeluje. Žalio se da je od samog nastanka svog režima uzaludno pokušavao dobiti njemačko dopuštenje za sazivanje skupštine predstavnika srpskog naroda koja bi služila kao veza između vlade i naroda, dok su, samo tri mjeseca nakon sklapanja sporazuma o primirju, početkom 1944. godine, Nijemci Mihailoviću dozvolili održavanje kongresa s više od 300 zastupnika u selu Ba. Istovremeno, vlada se morala suočiti sa svim mogućim preprekama, uključujući i pokušaj da ju se prikaže smiješnom.

Nedić je ponovno osuđivao strahovit teret troškova okupacije, druge novčane doprinose i kazne nametnute od strane Nijemaca koje su dosezale stotine milijuna dinara, te njemačke zahvate zahvaljujući kojima se Srpska narodna banka (središnja banka) potpuno odvojila od vlade, kako vlada ne bi ni na bilo koji način mogla utjecati na njezinu politiku. Također se žalio na mjere pomoću kojih su Nijemci kontrolirali imenovanja i premještanja čak i najnižih vladinih službenika te koliko dugo je otezanje s provjerom sigurnosti priječila vladine operacije.

Što se tiče njegovih prijedloga, od onih da se iskorijene komunisti u jugoistočnoj i istočnoj Srbiji do onih da se poboljša vladina učinkovitost, niti jedan nije prihvaćen. Obećanja koja mu je Hitler dao u rujnu 1943. nisu se ostvarila i nitko od srpskih ratnih zarobljenika nije pušten, čak ni oni koji su bili stari ili bolesni. Najbolnije i najteže bilo je podnositi prisutnost bugarskih okupacijskih četa te njihovu politiku usmjerenu protiv Nedića, njegove vlade i srpskoga naroda. Na kraju je Nedić, kao i u nekoliko prethodnih prigoda, podnio ostavku.¹²⁴

I na tome se sve završilo. Pismo nije izazvalo gotovo nikakvu reakciju. Nedić je ostao na svom položaju, stvari su ostale iste kao i ranije, iako su sada svi bili svjesni da se bliži kraj. Konačni rezultat Neubacherove „nove politike” u Srbiji nije bio povoljan ni za Nedićevu upravu ni za Mihailovićeve četnike – dvije skupine kojima je navodno trebala pomoći – ali također nije pomogla ni u ostvarenju njemačkih interesa. Kada su Nijemci počeli izravno poslovati s Mihailovićevim četnicima, Nedićeva vlada je izgubila i posljednju mrvicu podrške koju je imala među ljudima. Za Mihailovića je konačni rezultat bio gubitak ugleda među srpskim narodom i gubitak svake mogućnosti vraćanja dobrog ugleda kod zapadnih saveznika. U suštini svega ovoga, dakako, bila je sve veća svijest o tome da je Njemačka gubila rat i da nitko nije htio biti na strani gubitnika.

General Felber i izaslanik Neubacher tražili su u travnju 1944. Nedićevo mišljenje o izmjeni politike u vezi s Mihailovićem, jer je njihov dogovor o spo-

razumu o primirju naišao na put bez izlaza. Iako su svi, osim jednog od tih sporazuma istekli ili bili otkazani, neslužbena suradnja s većinom četnika se i dalje nastavila. Nedić je ponovio prijedloge koje je već izložio izravno Mihailoviću. Zbog komunističke opasnosti, četnici bi trebali prekinuti sve akcije, dakle ne samo one protiv Nijemaca već i one protiv srpskih vlasti te prekinuti sve samostalne akcije usmjerene na civilno stanovništvo, što je očito podrazumijevalo regrutiranje, oporezivanje i prijetnje. Mihailović bi trebao otići u inozemstvo iako bi Nedić bio spreman dopustiti da se nešto duže zadrži u šumama, s ograničenim oružanim snagama te bi mu pružio i financijsku pomoć. Četnike bi trebalo demobilizirati da se mogu vratiti produktivnom radu na poljima. Nedić je također obećao da neće voditi nikakve pregovore s Mihailovićem, a da prethodno o tome ne obavijesti Nijemce te ih je uvjerio da će se pridržavati njihova prava da sankcioniraju svaki sporazum koji on eventualno postigne s Mihailovićem. Nijemci su, u skladu s propisima, samo zabilježili njegove prijedloge i potom ih ignorirali.¹²⁵

Kada je riječ o njegovoj misiji u Srbiji, Neubacher je bio uspješan samo u pogledu jedne, doduše uistinu vrlo pozitivne stvari. Kao dio njegove „nove politike” ostvareno je znatno smanjenje grupnog zatvaranja i strijeljanja talaca. Strijeljanje 50 srpskih talaca za svakog ubijenog Nijemca, koje je bilo na snazi kada je on došao u Srbiju, znatno se smanjilo, a vojni zapovjednici morali su ga kontaktirati prije poduzimanja masovne odmazde.

Kako je rat odmicao i sve je bilo očitije da će ga Nijemci izgubiti, postalo je prijeko potrebno da Nedić i Mihailović pronađu neki *modus vivendi*, kako bi olakšali stvaranje prijeko potrebnog mostobrana zapadnim saveznicima za koje se očekivalo da će doći na Balkan. Bilo je sigurno da će Nedićev režim propasti čim Nijemci napuste Srbiju. No, mnogi ljudi iz režima i oružanih snaga još uvijek su vjerovali da zapadni saveznici na kraju neće dopustiti da Mihailović i četnici propadnu, iako im nakon rujna 1943. godine nisu pokazivali veliku naklonost.

Dana 20. kolovoza 1944, Nedić i Mihailović su se sastali oči u oči da rasprave o situaciji u Srbiji, uključujući njihov vlastiti položaj te da vide kojim putem trebaju dalje nastaviti. No, taj sastanak, čija je namjera bila pokazati Nijemcima da je napokon stvorena srpska nacionalna fronta protiv komunisti, nije imao nikakve zamjetne rezultate. Četnici su prijeko potrebno trebali oružje i streljivo, koje su, dakako, mogli dobiti samo iz njemačkih izvora i uz njemačko dopuštenje. Čak i kada su Nedić i Mihailović usko surađivali i kada je Nedić uvjerio i von Weichsa i Neubachera da Srpskoj državnoj straži i četnicima treba dati oružje i streljivo, od Nijemaca su uspjeli dobiti samo neznatne dodatne zalihe. Budući da se položaj Nijemaca svugdje pogoršavao, bilo je nemoguće uvjeriti Hitlera i visoko zapovjedništvo njemačkih oružanih snaga da je takva pomoć u interesu Nijemaca.¹²⁶

Krajem kolovoza 1944. godine bližio se rasplet u Srbiji. Tada su partizani sa zapada i jugozapada pokrenuli ofenzivu protiv oružanih snaga Nijemaca, Nedića i Mihailovićevih četnika. Početkom rujna, zračne snage zapadnih saveznika su cijeli tjedan spuštale padobranima zalihe u Srbiju i bombardirale najvažnije komunikacijske linije u Jugoslaviji, kako bi onemogućile da se velika njemačka vojska u Grčkoj poveže s njemačkim jedinicama koje su branile Srbiju. Tijekom druge polovice rujna partizani su iz Srbije protjerali Mihailovića i Vrhovno zapovjedništvo četnika. Krajem rujna i početkom listopada, započele su sovjetske operacije protiv Nijemaca u Srbiji i Banatu. Pred tim višestrukim napadima, njemačka obrana koju su potpomagale slabe srpske kvislinške i četničke jedinice, doživjela je slom i njemačke snage su se počele povlačiti, vodeći sa sobom Srpski dobrovoljački korpus i Ruski zaštitni korpus. Četničke snage koje su još ostale, zajedno sa Srpskom državnom stražom koja je sada bila njihov sastavni dio, povukle su se prvo u Sandžak, a potom u sjevero-istočnu Bosnu. Sovjetske i partizanske jedinice oslobodile su Beograd 20. listopada. Nedićeve i četničke snage, koje su vladale Srbijom u vrijeme njemačke okupacije, doživjele su potpuni poraz.

Prvog tjedna u listopadu, Nedić i njegova vlada evakuirani su iz Beograda u Austriju; 6. listopada je, na Nedićev prijedlog, general Felber prebacio zapovjedništvo Srpske državne straže na generala Miodraga Damjanovića, koji je prije bio Nedićev šef kabineta i Mihailovićev glavni predstavnik u Nedićevoj vladi. Damjanović je odmah stavio Stražu pod Mihailovićevo zapovjedništvo, iako se pokazalo da je učinkovita suradnja između Straže i četnika nemoguća te su se u Bosni, u siječnju 1945. godine odvojili. Dana 7. listopada Felber je dvanaest visokih vladinih službenika (uključujući i Damjanovića) iz različitih ministarstava, a koje je predložio Nedić, imenovao povjerenicima kako bi oni bili na čelu ministarstava dok ne dođu partizanske vlasti. Takav je bio kraj mukotrpnog puta Nedićeve uprave, sredstva kojeg je njemački okupacijski režim u Srbiji toliko puta zloupotrijebio.¹²⁷

Kasnija sudbina Nedića i raznih srpskih kolaboracionističkih snaga bit će opisana u zaključnom poglavlju ove studije.

SRPSKE POLITIČKE STRANKE TIJEKOM RATA

U 3. poglavlju, opisujući zbivanja u Sloveniji u vrijeme rata, govorili smo i o aktivnostima zabranjene Slovenske ljudske stranke, glavne slovenske političke stranke u međuratnom razdoblju. Stoga je ovdje prikladno osvrnuti se na ono što se tijekom rata dogodilo sa srpskim političkim strankama koje su djelovale prije 1941. godine. Počet ćemo s kratkim pregledom njihovih aktivnosti do 1941. godine.¹²⁸

Povijest političkih stranaka u Srbiji tijekom međuratnog razdoblja je vrlo složena. Dvije glavne stranke, Narodna radikalna stranka (skraćeno Radikalna stranka) i Demokratska stranka, koje su najčešće bile u koaliciji s drugim strankama, naizmjenično su vladale Jugoslavijom 20-ih godina, a kralj je imenovao premijera. Zahvaljujući promjenjivim uvjetima i naročito manipulacijama kralja Aleksandra, često je dolazilo do manjih razilaženja između ovih stranaka.

Uvođenjem diktature u siječnju 1929. godine, zabranjene su sve političke stranke. No, one su nastavile neslužbeno djelovati na vrlo ograničen način. Kada je 1931. godine kralj Aleksandar dozvolio ustav koji je podrazumijevao i parlament, vlada je dopustila osnivanje političkih stranaka koje su zadovoljavale određene restriktivne uvjete. Uvjete je mogla zadovoljiti samo stranka koju je sponzorirala vlada, te je samo stranka koju su tvorili članovi dviju prethodno najvećih srpskih stranaka predala popis kandidata za izbore iz 1931. godine. Kasnije su se, na izborima održanima 1935. i 1938. godine, opozicijske stranke koje su djelovale neslužbeno, uspjele ujediniti kako bi mogle sudjelovati u glasanju te su predale samo jedinstven popis opozicijskih kandidata.

Čak su i za vrijeme diktature kralja Aleksandra, te prije i poslije utemeljenja stranke koju je sponzorirala vlada, vladom upravljali bivši političari srpskih stranaka. Parlament je samo služio za ukras. I za vladavine princa regenta Pavla, od listopada 1934. godine do vojnog udara 27. ožujka 1941. godine, političari bivših srpskih stranaka su, djelujući putem stranke koju je sponzorirala vlada, upravljali vladom. Milan Stojadinović, koji je bio premijer od polovice 1935. godine do veljače 1939. godine, bio je vodeći član veće frakcije.

Radikalne stranke i vođa Jugoslavenske radikalne zajednice, a Dragiša Cvetković, koji ga je zamijenio, došao je iz istog krila Radikalne stranke.

Cvetkovićeva vlada je 25. ožujka 1941. priključila Jugoslaviju Trojnom paktu, ali je taj potez dobio samo djelomično podršku među srpskim političkim strankama i višim vojnim dužnosnicima. Vojnim udarom koji je izvršen dva dana kasnije, srušena je Cvetkovićeva vlada, i uklonjen regent princ Pavle Karadorđević. Na čelu nove vlade dolazi general Dušan Simović, a vladu su sačinjavali vodeći članovi Radikalne i Demokratske stranke, Zemljoradničke stranke te predstavnici hrvatskih i slovenskih političkih stranaka koji su ranije sudjelovali u Cvetkovićevu kabinetu. Međutim, kada su 6. travnja Nijemci okupirali zemlju, i Simovićeva je vlada bila prisiljena emigrirati.

U Srbiji je bilo i nekoliko manjih stranaka koje nisu imale nikakav stvarni politički utjecaj: Socijalistička stranka s Živkom Topalovićem koji je bio poznat kao „socijalist kraljevskog dvora”; Republikanska stranka s Jašom Prodanovićem na čelu, i Seljačka narodna stranka koja je stvorena 1941. godine od lijevog krila Zemljoradničke stranke i koju je predvodio politički nekonformist Dragoljub Jovanović.

Kada su Nijemci okupirali Srbiju, zabranili su djelovanje i službenih i neslužbenih političkih stranaka. Jedina stranka kojoj je bilo dopušteno djelovati bio je Zbor Dimitrija Ljotića o kojem je već ranije bilo riječi. Ljotić je bio jedan od nekoliko srpskih političara koji su podržavali novu kolaboracionističku vladu. Milan Aćimović, koji je od svibnja do kolovoza 1941. godine bio na čelu Komesarske uprave, ranije je bio član Stojadinovićeva krila Radikalne stranke. Nekoliko članova Nedićeva kabineta – koji je potom formiran – prethodno su bili članovi Radikalne ili Demokratske stranke.

Većina prijeratnih srpskih profesionalnih političara koji nisu otišli s kraljevskom vladom u emigraciju i koji tijekom prvih dviju godina rata nisu bili sigurni hoće li pobijediti sile Osovine ili savezničke sile, jednostavno su prestali biti politički aktivni. No, nakon dolaska Saveznika u sjevernu Afriku u studenom 1942. godine, i njemačkog poraza u Staljingradu u veljači 1943. godine, počeli su predviđati pobjedu Saveznika i reprizu onoga što se dogodilo po završetku Prvog svjetskog rata 1918. godine. Tada se srpska vlada vratila iz izbjeglištva zahvaljujući pobjedonosnoj srpskoj i savezničkim vojskama, preuzela vlast u Beogradu, i ubrzo nakon toga, nastavila djelovati kao vlada novoutemeljene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Imajući na umu ovaj presedan, mnogi, prijeratni stranački političari u Srbiji, počeli su početkom 1943. godine postepeno bivati sve aktivniji.

Za to vrijeme je general Simović u siječnju 1942. maknut s položaja premijera izbjegivši vlade u Londonu. Zamijenio ga je Slobodan Jovanović, poznati srpski sveučilišni profesor ustavnog prava, prijeratni predsjednik ekstremno nacionalističkog Srpskog kulturnog kluba, te česti savjetnik kraljevskog dvora,

ali ne i stranački političar. Simovićev pad ubrzao je uspon Draže Mihailovića, nove zvijezde među srpskim političarima i pristašama izbjegličke vlade. Britanska propaganda te propaganda jugoslavenske izbjegličke vlade učinila je Mihailovića prvim uspješnim vođom otpora protiv sila Osovine. Da bi dobio što više na ugledu, vrlo brzo je promaknut na najviši čin jugoslavenske vojske te postavljen za ministra vojske, mornarice i zračnih snaga u Jovanovićevu kabinetu i za zapovjednika štaba vrhovnog zapovjedništva Jugoslavenske vojske u otadžbini, kako su preimenovane njegove četničke formacije. Na taj način je Mihailović postao domovinsko oružje izbjegličke vlade. Nekoliko godina je uživao potpunu potporu Britanaca i Amerikanaca, te se u Srbiji vjerovalo da će u poslijeratnoj vladi imati ključan utjecaj. Posljedica toga bila je da su mnogi političari – koji su prethodno podržavali tradicionalne političke stranke u Srbiji – svoju podršku sada davali njemu i četnicima.

Međutim, partizani pod vodstvom komunista ugrozili su položaj svih političkih skupina u Srbiji – kolaboracionističkih snaga, skupina koje su bili saveznici ili simpatizeri zapadnih saveznika, ili onih koji su željeli ostati neutralni između suprotstavljenih skupina. Za komuniste je rat bio prigoda da potaknu oružani otpor, razviju snažne vojne snage i naposljetku preuzmu vlast i uvedu komunističku diktaturu. Komunisti su svoj poziv na borbu povezali s oživljavanjem jugoslavenske ideje koja je u razdoblju između dva rata bila potpuno diskreditirana s obzirom da je bila korištena kao krinka za velikosrpstvo. Ponovno definirana kao ideal jedinstva među slobodnim i ravnopravnim južnoslavenskim narodima i kao najbolje sredstvo za njihov zajednički opstanak, privukla je mnoge pobornike.

Ovu prijetnju i Srbima i tradicionalnim političkim strankama u Srbiji koja je dolazila od njihovih domaćih protivnika, popratio je zlokoban razvoj situacije sredinom 1943. godine kod njihovih stranih pristaša. Britanci su počeli sumnjati u vrijednost Mihailovića i četnika kao njihovih saveznika u Jugoslaviji. Došli su do saznanja da se Mihailović manje borio protiv sila Osovine, a više s njima surađivao u borbi protiv partizana. Partizani su se pojavili kao skupina koja se borila i protiv sila Osovine i lokalnih kolaboracionističkih snaga te su ih Britanci odlučili podržati. Zbog toga te zbog vojnih i političkih uspjeha koje su partizani imali, komunisti su postali vjerojatni poslijeratni vladari Jugoslavije. Na drugom zasjedanju AVNOJ-a (Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije) u Jajcu, u Bosni, krajem studenog 1943. godine, osnovali su privremenu vladu, preustrojili Jugoslaviju u federalnu državu i za branili kralju povratak u zemlju prije nego što se na izborima odluči o njegovom budućem statusu.

Uvidjevši opasnost, Mihailović i četnici su, u suradnji s predstavnicima tradicionalnih srpskih političkih stranaka, od 25. do 28. siječnja 1944. sazvali kongres u selu Ba u zapadnoj Srbiji. Sukladno praksi iz ranijeg razdoblja

Uzaljeve diktature, kongres je utemeljio novu nadstranku, Jugoslavensku demokratsku zajednicu, na čelu koje je bio Odbor u čiji je sastav osim brojnih Srba, ušlo nekoliko Hrvata, jedan Slovenac i jedan Musliman iz Bosne. Vođa male Socijalističke stranke, Živko Topalović, postao je predsjednik nove stranke, jer je on, navodno, osobno poznao nekoliko socijalističkih članova britanskog kabineta. Povodeći se za prijedlogom koji je dobio od izbjegličke vlade, kongres je ustvrdio da će buduća Jugoslavija biti organizirana kao federalna država Srba, Hrvata i Slovenaca, a detalji će biti razrađeni nakon rata. Na kongresu su predstavnici tradicionalnih srpskih političkih stranaka loše prošli jer su ih mnogi četnički zastupnici smatrali nepouzdanima i korumpiranim. Gotovo su svi koji su odabrani u vodstvo nove stranke, podržavali Mihailovića. No, uzevši u obzir tadašnje uvjete – situaciju u Jugoslaviji početkom 1944. godine i sve veći razdor između četnika i Britanaca – Mihailović i tradicionalni srpski političari nisu mogli ništa učiniti, što bi poboljšalo njihov položaj.

Tradicionalne srpske političke snage nisu imale veću sreću ni u izbjegličkoj vladi u Londonu. Slobodana Jovanovića je u lipnju 1943. na mjestu premijera zamijenio Miloš Trifunović, vođa Radikalne stranke i bivši ministar u nekoliko kabineta. No, sporenja između srpskih i hrvatskih članova kabineta natjerale su ga na ostavku u kolovozu, kada je na njegovo mjesto došao Božidar Purić, profesionalni diplomat i pobornik četnika. Purićev kabinet se nije sastojao od prvoklasnih političara, već od vladinih službenika, trećerazrednih političara i Mihailovića kao ministra vojske, mornarice i zračnih snaga. Pod pritiskom Britanaca, krajem rujna kralj Petar i izbjeglička vlada preselili su se u Kairo, tobože da budu blizu Jugoslavije kada situacija u jugoistočnoj Europi bude zrela za povratak, no zapravo su se trebali britanskoj vladi maknuti s puta. Razumljivo je da Purićev kabinet zbog svog slabog političkog sastava, izolacije u Kairu, neprestanih sukoba između srpskih i hrvatskih političara i britanske politike koja se sve više orijentirala prema partizanima, a protiv četnika, nije bio u mogućnosti donositi bilo kakve odluke koje bi imale neke znatnije posljedice.

U svibnju 1944. godine Britanci su iz Mihailovićevih jedinica povukli svoju posljednju misiju, a već su ranije četnicima prestali dostavljati vojnu pomoć. Pomoć su sada slali isključivo partizanima. Međutim, neko vrijeme su radili na opajanju izbjegličke vlade s privremenom partizanskom vladom, nadajući se da bi nakon rata održali utjecaj u Jugoslaviji. Također su vjerovali da bi se na taj način najbolje osigurala budućnost dinastije Karađorđević. No nijedan srpski političar u izbjeglištvu nije želio biti uključen u takve aranžmane. Britanci su, u dogovoru s Amerikancima i Titovim pristankom, uistinu uspjeli nagovoriti kralja Petra da Ivana Šubašića, bivšeg bana Banovine Hrvatske, 1. lipnja 1944. godine imenuje premijerom izbjegličke vlade. U isto vrijeme, Mihailović je izgubio mjesto ministra vojske, mornarice i oružanih snaga u prestrukturi-

riranom kabinetu, a u kolovozu izgubio i mjesto zapovjednika štaba vrhovnog zapovjedništva. Sljedeće godine, nakon nekoliko mjeseci priprema i potaknuta odlukama koje su u veljači 1945. godine donijela velika trojica na Jalti, izbjeglička vlada se vratila u Jugoslaviju i 7. ožujka ujedinila s privremenom partizanskom vladom (tzv. Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije – NKOJ-om). Funkcije su podijeljene na sljedeći način: Tito je postao premijer („predsjednik Ministarskog savjeta”) i ministar obrane, Šubašić ministar vanjskih poslova, Milan Grol, koji je bio na čelu prijeratne Demokratske stranke, postao je zamjenik premijera, a Juraj Šutej, Šubašićev stranački kolega, ministar bez portfelja. Tri namjesnika, koji su svi bili prihvatljivi komunistima, privremeno su preuzeli kraljeve ingerencije. Udruženu vladu ubrzo su priznali SAD, SSSR i Velika Britanija i druge važne vlade.

U kolovozu 1945. godine ostavku na mjesto u kabinetu dao je Grol, a u rujnu Šubašić i Šutej, jer komunisti nisu poštivali demokratske uvjete koji su dogovoreni kada je utemeljena udružena vlada. Unatoč nekim detaljima koji su trebali zamagliti pravo stanje stvari, komunisti su zapravo uveli jednostranačku diktaturu. Izbori su održani 11. studenog 1945. godine. Na njima je istaknuta samo jedna lista, ona Narodne fronte, koja je dobila oko 90% glasova, a 29. studenoga novi parlament je proglasio republiku. Politički gledano, dinastija i dvije bivše vodeće političke stranke u Srbiji, Radikalna stranka i Demokratska stranka, bili su najveći gubitnici u poslijeratnoj Jugoslaviji.

Bilješke

¹ O engleskom prijevodu ovog proglasa, vidi Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, str. 591-592.

² Ibid., str. 592-601.

³ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 422-23. Vidi i B. Kostić, *Za istoriju naših dana*, str. 20-21.

⁴ Vidi izvještaj Aćimovićeve uprave, A VII, fond Nedić, reg. br. 31/3, I-II, kutija 19. Vidi izvještaje o protuudaru njemačkih snaga, *Zbornik DNOR*, 1. serija, 1. knjiga, str. 345-424.

⁵ O Apelu srpskom narodu, vidi Krakov, *General Milan Nedić*, sv. 1, str. 105-13. Mnogi od onih koji su ga potpisali, bili su poznati po svojim ljevičarskim pogledima. Za neke se poslije ispostavilo da su čak i u to vrijeme bili pristaše partizana, a drugi su se kasnije pridružili partizanima. Za ponuđene nagrade vidi, *Zbornik DNOR*, 1. serija, 2. knjiga, str. 328.

⁶ *DGFP*, sv. 13, str. 308, 400.

⁷ U studenom 1940. godine princ regent Pavle smijenio je generala Nedića s ministarskog položaja jer se ovaj zalagao da se Jugoslavija pridruži Trojnom paktu u vrijeme kada je država još uvijek očajnički pokušavala ostati neutralna. Nedić je vjerovao da će Nijemci

Marionetska vlada u Srbiji

počeo bijediti u ratu i želio je da Jugoslavija bude na strani pobjednika. Nakon državnog udara od 27. ožujka 1941. godine, general Simović je, uzdajući se u njegovo iskustvo i visoki profesionalni ugled, postavio Nedića na čelo 3. skupine armija čiji je zadatak bio braniti jugoslavensku Makedoniju, Kosovo i Crnu Goru. Da je Nedić imao povlašteni status kod Nijemaca najbolje pokazuje činjenica da, nakon poraza jugoslavenskih snaga, on nije odveden u Njemačku kao ratni zarobljenik, već je ostavljen na miru kod kuće.

⁸ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 424.

⁹ O pozitivnim komentarima o Nediću, vidi Krakov, *General Milan Nedić*; Martinović-Bajica, *Milan Nedić*; Karapandžić, *Gradanski rat u Srbiji, 1941-1945*. Ovi su pisci ili podržavali ili surađivali s Nedićem za vrijeme rata i od onda su ga uvijek branili. Sva četnička i komunistička literatura tijekom i poslije rata usmjerena je protiv Nedića. Za komentare sa četničkog stajališta vidi, primjerice, Trišić, *O Milanu Nediću*, koji opovrgava pohvale Martinović-Bajice o Nediću te oštro kritizira i njegovu osobnost i njegovu politiku.

¹⁰ Nijemci su i kasnije ponovili prijetnju da će upotrijebiti bugarske čete kao okupacijske snage u dijelovima Srbije te su ju, kao što će biti poslije rečeno, i ostvarili u siječnju 1942. godine. Za prijetnju Nijemaca da će Srbiju podijeliti na četiri dijela, vidi Krakov, *General Milan Nedić*, sv. 1, str. 143-45.

Istina je, međutim, da je u travnju 1943. godine mađarski glavni stožer odbio zahtjev Nijemaca da početkom lipnja pošalje svoje dvije ili tri divizije sa zadatkom okupacije Srbije. Mađarska je vlada imala dobre razloge da odbije (iako ih nije izložila Nijemcima). Ne samo da bi bilo nemoralno koristiti mađarske čete izvan granica zemlje dok su dijelovi navodno mađarskog područja (poput Banata) još uvijek bili pod stranom okupacijom, već je Mađarska željela koristiti mađarske čete samo unutar svojih povijesnih granica. Nadalje, trebalo joj je popuštanje napetosti sa svojim susjedima i, uzimajući u obzir neprijateljski stav Rumunjske i Slovačke, nije si mogla priuštiti da poremeti odnose sa Srbima. Vidi Horthy, *Confidential Papers*, str. 367-368, i Kallay, *Hungarian Premier*, str. 149-150.

¹¹ Za ovo pismo, vidi Krakov, *General Milan Nedić*, sv. 1, str. 145-46, ili Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 1035-36.

¹² Više o tekstu Nedićeva i Danckelmannova govora, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 1032-34. O Turnerovoj okružnici, vidi Micr. No. T-501, Roll 246, Frs. 190-91, te za Aćimovićevu poruku, Fr. 333.

¹³ A VII, fond Nedić, reg. br. I/5-2, kutija 19.

¹⁴ Micr. No. T-314, Roll 1457, Frs. 1128-32.

¹⁵ Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 523; Jugoslavija, *Vojna enciklopedija*, 1. izd., sv. 9, str. 185.

¹⁶ Najbolja zbirka Nedićevih radijskih govora nalazi se kod Krakova, *General Milan Nedić*, sv. 1, str. 156-157, 164-167, itd. i sv. 2, str. 12-13, 25-27, itd.

¹⁷ Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 159-60.

¹⁸ Micr. No. T-501, Roll 257, Frs. 1229-30.

¹⁹ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 425. Dinićeve zamisli o uskoj suradnji s Nijemcima i o raznim načinima pobjede nad Mihailovićevim četnicima mogu se vidjeti u njegovoj izjavi njemačkim časnicima u Beogradu. Vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 889-90 i 977-79.

²⁰ Ići bilješke generala Felbera o sastancima s Nedićem održanim 10. i 24. rujna 1943, u Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 283-87 i 366-68. Vidi i Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 426.

²¹ Više o Ljotićevim političkim i filozofskim mišljenjima, vidi njegovu autobiografiju, *Iz*

mog života; zbirku njegovih djela, *Videlo u tami*, izdanu u Münchenu 1976, a kasnije prevedenu na engleski jezik pod nazivom *Light of Truth*, Birmingham, Engleska 1984, zbirku njegovih djela napisanih prije i tijekom rata, koju su redigirali njegovi sljedbenici [Ljotić], *Dimitrije Ljotić u revoluciji i ratu*.

Početak i daljnji razvoj pokreta Zbor i prikaz Ljotića, dao je rani suradnik i veliki pristaša Ljotićev, Parežanin u knjizi *Drugi svetski rat i Dimitrije V. Ljotić*. Drugi prikazi bliskih suradnika nalaze se u Kostićevoj knjizi, *Za istoriju naših dana*, str. 9-45, 63-64. i u Karapandžićevoj knjizi, *Građanski rat u Srbiji, 1941-1945*, str. 66-69, 81-91. Za mišljenje jugoslavenskih komunista o osnivanju i razvoju pokreta Zbor do napada na Jugoslaviju vidi Gligorijević, „Politički pokreti i grupe”, str. 35-82.

Dobar primjer Ljotićeve retorike je izjava uzeta iz brošure pod nazivom „Stav Zbora” koju je napisao ili odobrio Ljotić i koja je izdana nedugo nakon što su Nijemci okupirali Srbiju: „Demokracija kao sustav odvušla je politiku u blato i pretvorila je u zanimanje za rulju... U dinastiji Karađorđević Zbor vidi prirodnog zaštitnika srpskog naroda od propasti koju Jevreji izazivaju šireći republikanizam i demokraciju.” A VII, fond Nedić, reg. br. 1/9, 1-2, kutija 27. Za demantiranje fašizma, vidi *Dimitrije Ljotić u revoluciji i ratu*, str. 18-38. i Parežanin, *Drugi svetski rat i Dimitrije V. Ljotić*, str. 128-142.

²² Na izborima održanim u svibnju 1935. godine, na kojima je Ljotićeva stranka prvi put sudjelovala, lista je ostvarila 23.814 glasova od ukupnih 2.778.172. Od tih glasova 13.635 bilo je iz Dunavske banovine u kojoj se nalazilo Smederevo, grada Ljotićeve rodne općine. Na izborima održanim u prosincu 1938. godine, lista je dobila 30.734 glasa od ukupnih 3.039.041. Od tih glasova 17.573 bila su iz Dunavske banovine. Broj glasova za Zbor također se povećao u Primorskoj banovini, prvenstveno u sjevernom dijelu Dalmacije – sa 974 glasa iz 1935. godine na 2.427 glasova 1938. godine. Za podatke o izborima iz 1935. godine, vidi Kraljevina Jugoslavija, *Službene novine*, 30. maj 1935, a o podacima za izbore iz 1938, vidi, idem, *Annuaire statistique*, 1938-1939, str. 478-479.

²³ Ljotić je oštro kritizirao vladu u tri duga memoranduma koje je poslao princu regentu Pavlu 22. veljače, 30. kolovoza i 25. prosinca 1940. godine. Engleske prijevode, kao i većinu drugih citiranih djela Ljotića i njegovih sljedbenika, poslao mi je gospodin Svetolik Lazarević, predani suradnik i sljedbenik koji sada živi u Wellingtonu, na Novom Zelandu. Uvelike cijenim njegovu ljubaznost.

²⁴ Vidi pozitivni njemački komentar o Ljotiću, Veessenmayerovo poslijeratno ispitivanje, u Micr. No. 679, Roll 3, Fr. 641 i izvještaj koje je 3. prosinca 1941. Gerhard Feine poslao iz Beograda njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova, u *DGFP*, sv. 13, str. 947. Također vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 60-63.

O utjecaju koji je on imao na Nedića, vidi Parežanin, *Drugi svetski rat i Dimitrije V. Ljotić*, str. 342-343. Turnerova izjava, vidi Micr. No. T-501, Roll 257, Fr. 1227.

²⁵ Javni poziv dobrovoljcima za Srpski dobrovoljački korpus od 9. listopada 1941, vidi A VII, fond Nedić, reg. br. 5/9, 1-2, kutija 27. Za Ljotićev napad na Mihailovića koji je kasnije uslijedio, vidi „Draža Mihailović i komunisti”, u [Ljotić], *Dimitrije Ljotić u revoluciji i ratu*, str. 306-319.

²⁶ Vidi memorandum koji je 30. kolovoza 1940. Ljotić poslao princu regentu Pavlu, naročito točke b, c, d, i, j, l (bilješka 23).

²⁷ Antić, „Hrvati u srpskim dobrovoljačkim odredima”, str. 430-448, posebice str. 442. Neki od tih Hrvata su već bili u Srbiji, a drugi su tamo otišli nakon što su čuli za osnivanje Dobrovoljačkih odreda.

²⁸ Micr. No. T-501, Roll 247, Frs. 1118-19, i Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 142.

²⁹ Prijedlog zapovjednog generala za Srbiju da se restrukturiraju Srpski dobrovoljački odredi i da se podrede njemačkoj vojsci, koji je 7. studenog 1942. uputio zapovjedniku oružanih snaga za jugoistočnu Europu, vidi Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 492-94. O naredbi vrhovnog zapovjednika izdanu 23. prosinca 1942. u vezi osnivanja Srpskog dobrovoljačkog korpusa, vidi Fr. 694.

Iz izvještaja (beogradskoga *Abwehrstelle*) njemačkoga vojnog okruga Beograda, proističe da su neki Srbi s nacističkim pogledima izrazili spremnost da se bore u njemačkim oružanim snagama protiv boljševizma na Istočnoj fronti. Operativni stožer Wehrmachta (njemačkih oružanih snaga) (QU 5) 9. prosinca 1942. je odgovorio: „Ne dolazi u obzir korištenje Srba u njemačkim oružanim snagama.” Operativni stožer Wehrmachta njemačkom vojnom okrugu Beograda, 9. prosinca 1942, u zbirci Heinricha Himmlera, kutija 8 (datoteka 300), Hoover Institution Archives. Međutim, bivši poručnik jugoslavenske vojske Strahinja Janjić koji je navodno bio njemački agent, očito je osnovao jednu malu srpsku SS jedinicu. No, jedinica nije nikada uspješno djelovala; raspuštena je, a Janjić je odveden u Njemačku. Vidi Kostić, *Za istoriju naših dana*, str. 61-62.

Za opremanje i plaćanje korpusa, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 142 i 285.

³⁰ O zakletvi dobrovoljaca, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 64. Prisegli su da će u korpusu ostati bar šest i jeseci i da će služiti na dobrobit srpskog naroda.

³¹ U izvještaju od 1. rujna 1943. pukovnik Mušicki citirao je slučaj oficira Dobrovoljačkog korpusa koji je pomogao četnicima: jedan od njegovih stožernih oficira je, po svemu sudeći uz pomoć Srpske državne straže, sljedbenicima četničkog zapovjednika Nikole Kalabića prenio pošiljku od 50 strojnica. Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 195. Za Mihailovićevu optužbu da su mnogi članovi korpusa bili komunisti, vidi Ž. Knežević, *Why the Allies Abandoned the Yugoslav Army*, str. 26.

³² Pukovnik Mušicki i njegov načelnik štaba, potporučnik Radoslav Tatalović, bili su Srbi koji su živjeli izvan Srbije i svoje su karijere započeli kao oficiri u austrougarskoj vojsci. Micr. No. T-501, Roll 260, Fr. 422.

³³ Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 367 i 379. Ljotić je u listopadu 1942. iz Nedićeva kabineta povukao svoja dva predstavnika kako bi izbjegao dijeljenje odgovornosti za nepopularne i teške gospodarske mjere, posebice politiku prehrane koju je Nedić morao provoditi. Vidi izvještaj koji je napisao Turner, šef vojne uprave u Srbiji za rujnu i listopad 1942. u Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 513-14.

³⁴ Parežanin, *Drugi svetski rat i Dimitrije V. Ljotić*, str. 458. Parežanin je obavljao i druge funkcije za Ljotića, od kojih je najvažnija bila služba veze s potporučnikom Pavlom Đurišićem, zapovjednikom crnogorskog dobrovoljačkog korpusa nakon njegovog osnivanja u proljeće 1944. Ibid., str. 494-98. O ulozi oficira za vaspitanje, vidi Mitrović, „Služba vaspitanja u dobrovoljačkoj jedinici”, str. 9-14.

Većinu Ljotićevih djela i proglasa karakterizira politički didaktična priroda, ili bolje rečeno političko vjersko propovijedanje. Za obraćanje dobrovoljcima tijekom rata koje nalikuje propovjedi, vidi [Ljotić], *Dimitrije Ljotić u revoluciji i ratu*, str. 347-60.

³⁵ O pozitivnom mišljenju njemačkih zapovjednika, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 60-63; Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 936-37; Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 596 i 757. Samo je jedan odred, O-11, morao biti raspušten u ljeto 1942. zbog nepouzdanosti.

Iste Dobrovoljačkog korpusa mogle su se čuti čak i među Nedićevim ministrima. Borislav Nedeljković, ministar ekonomije od listopada 1942. do kraja Nedićeva režima, u svjedočenju 1944. je komentirao da narod sa sumnjom gleda na korpus, kao na Ljotićevu stranacku vojsku te da stoga ne postoji mogućnost da ikada dobije značajniju potporu

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

od Srba. No, Nijemci su odbacili njegov prijedlog da se korpus restrukturira i preimenuje u Srpsku domovinsku stražu ili Srpsku miliciju. Micr. No. T-311, Roll 286, Fr. 190.

³⁶ Odnos četnika prema Ljotiću i njegovu pokretu, većinom tijekom rata u okupiranoj Srbiji, vidi Rašetić, *Ogled o shvatanjima Dimitrija Ljotića*, i Ivanović, *Ko su Ljotićevci?*. Za primjere suradnje između dviju skupina, vidi bilješku 31 i bilješku koja je tamo navedena.

³⁷ Vidi njegovu naredbu od 12. rujna 1941. u Micr. No. T-501, Roll 246, Frs. 310-11.

Za opći izvještaj o Rusima koji su imigrirali u Jugoslaviju (procjenjuje se da je riječ o oko 10.000 ljudi, većina je izbjegla u Srbiju) koji je 27. listopada 1941. pripremila kontraobavještajna centrala u Beogradu, vidi Micr. No. T-312, Roll 470, Frs. 8,060,017-25. Manji broj emigranata koji su bili oficiri u jugoslavenskoj vojsci ili stručnjaci – primjerice inženjeri i liječnici, pridružio se Mihailovićevim četnicima, vojsci NDH i jugoslavenskim partizanima.

³⁸ Iz izvještaja od 9. svibnja 1942, proizlazi da je pukovnik Kewisch mislio da će, ako mu bude dopušteno da regrutira ljude iz svih dijelova Europe koja su pod njemačkom nadležnošću, stvoriti vojsku od 25.000 ljudi. Preporučio je restrukturiranje jedinice i veću povezanost s Wehrmachtom. Micr. No. T-501, Roll 248, Frs. 55-56. Povijest korpusa s gledišta njegovih veterana, vidi Vertepov, *Russkii Korpus na Balkanah*.

O terećenju Srba da opreme i održavaju korpus, vidi Micr. No. T-120, Roll 5786, Fr. H301,083. Za njegovo širenje, vidi u pismu koje je 30. studenog 1942. SS *Obergruppenführer* (general pukovnik SS jedinice), Karl Wolff, poslao Martinu Lutheru, pomoćniku njemačkog ministra vanjskih poslova, u Fr. H301,182.

³⁹ Vidi Micr. No. T-501, Roll 257, Fr. 1192 i Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 66-68, 787-92 i 806-7.

⁴⁰ Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 533 i 754. Zanimljiv izvještaj o Ruskoj skupini za zaštitu tvornica netom prije restrukturiranja, vidi pismo koje je 23. listopada 1942. Meysner poslao Himmleru, u Heinrich Himmler Collection, kutija 4 (datoteka 272), Hoover Institution Archives.

⁴¹ Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 647, 754, 780-81. Vidi drugo pismo koje je 24. ožujka 1943. Meysner poslao Himmleru u vezi Ruskog zaštitnog korpusa, uključujući komentare o 300 vojnika Korpusa koji su bili bivši članovi Crvene armije, u Heinrich Himmler Collection, kutija 4 (datoteka 272), Hoover Institution Archives.

⁴² Osnivanje jedinice i međunarodna politička pitanja koja su pokrenuta zbog regrutiranja ljudi za tu jedinicu u nekoliko zemalja doveli su do opsežnog dopisivanja između Meysnera i glavnog ureda SS-a u Berlinu te između spomenutog ureda i njemačkog Ministarstva vanjskih poslova. Za naše svrhe dovoljno je pogledati Micr. No. T-120, Roll 5786, Frs. H301,081-82, H301,100-102 i H301,181-84.

⁴³ Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 850-51; Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 29, 582 i 613; Micr. No. T-311, Roll 195, Fr. 974.

Iz Vertepove knjige *Russkii Korpus na Balkanah*, str. 405, proizlazi da je Rumunjska bila najvažniji izvor novih regruta za Ruski zaštitni korpus; od 11.197 oficira, podoficira i vojnika, koliko ih je bilo 22. rujna 1944, čak njih 5067 je došlo iz Rumunjske (možda uključujući Besarabiju – izvor nije jasan), 3198 ih je došlo iz Srbije. Ostali su, uključujući i 314 bivših vojnika Crvene armije, bili iz drugih krajeva.

⁴⁴ Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 1150-53.

⁴⁵ Micr. No. T-501, Roll 352, Fr. 809.

⁴⁶ Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 572-74; Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 61.

- ⁴⁷ Njemačka, Wehrmacht (njemačke oružane snage), Oberkommando (vrhovno zapovjedništvo), *Hitlers Weisungen*, str. 175; „Wissaupt Report”, str. 93-97 (vidi 2. poglavlje, bilješka 43, o ovom izvještaju).
- ⁴⁸ Za Baderovu naredbu od 16. siječnja 1942, vidi Micr. No. T-501, Roll 247, Frs. 727-29, a za direktivu od 17. siječnja 1942, vidi Micr. No. T-77, Roll 884, Frs. 5,633,891-93.
- ⁴⁹ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 210.
- ⁵⁰ Micr. No. T-501, Roll 247, Frs. 746-48 i 733-38.
- ⁵¹ U svom pismu, Bader je izvjestio o Nedićevoj reakciji na ulazak bugarskih jedinica u Srbiju, objasnio implikacije takvog poteza i predložio da se obustavi realizacija ranijih planova. Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 1141-42.
- ⁵² Vidi pismo koje je 19. siječnja 1942. Bader poslao zapovjedniku oružanih snaga za jugoistočnu Europu, u Micr. No. T-501, Roll 257, Frs. 1111-13.
- ⁵³ *Kriegstagebuch*, sv. 1, dio 3, str. 36.
- ⁵⁴ O prijedlogu Bugara da uhitte četničke vođe, vidi izvještaj koji je general Asen Nikolov, zapovjednik 1. bugarskog okupacijskog korpusa krajem rujna 1942. podnio njemačkom zapovjednom generalu za Srbiju, u Micr. No. T-501, Roll 257, Frs. 1174-80. Za njihovo protivljenje sporazumima o primirju između Nijemaca i četnika, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 16.
- ⁵⁵ Bilo je nekoliko razloga njemačkoga nezadovoljstva: nedostatak discipline, slab zapovjedni kadar, neprikladna priprema za djelovanje u napadu i, u nekoliko slučajeva čak bacanje oružja i predaja partizanima. Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 663-64.
- ⁵⁶ Vidi Popović, „Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji (1941-1944)”. Ovaj članak je napisan 1952. godine u vrijeme velike napetosti između Jugoslavije i Bugarske i samim time je polemičan. Isto vrijedi za način na koji su tu istu temu obradili Mitrovski, Glišić i Ristovski u *Bugarska vojska u Jugoslaviji*, str. 35-42 i 94-114. Vidi i Kulić, *Bugarska okupacija, 1941 – 1944*, sv. 1, str. 97-195.
- ⁵⁷ Ovo je dio iz njemačkog izvještaja, u Micr. No. T-501, Roll 247, Frs. 875-80.
- ⁵⁸ Popović, „Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji (1941-1944)”, br. 4, str. 44-45.
- ⁵⁹ Mitrovski, Glišić i Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji*, str. 159-97. Naravno, bilo je izdvojenih slučajeva kada bi pojedini bugarski oficiri i vojnici prelazili na stranu partizana. U svibnju 1944, dvije bugarske čete su se odmetnule partizanima na području Lebane na jugu Srbije. Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 770 i 863.
- ⁶⁰ Iz jugoslavenskog popisa stanovništva od 31. ožujka 1931. godine, proizlazi da su u Jugoslaviji živjele 489.943 osobe čiji je maternji jezik bio njemački, ne brojeći 10.026 Židova, ali uključujući 17.614 građana drugih zemalja. Njemački analitičari sagledali su njemačku manjinu u okviru povijesnih provincija te zaključili da je, izuzevši Židove, bila podijeljena na sljedeći način: 169.776 osoba u Bačkoj, 15.682 u Baranji, 118.576 u Banatu, 48.806 u istočnom Srijemu, 77.731 u Hrvatskoj-Slavoniji, 28.833 u Sloveniji, 9818 u Beogradu, 14.979 u BiH i 5742 na drugim područjima. *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 11E. Sto se tiče vjeroispovijesti, 78,3% osobe bile su katolici, 20,6% protestanti, a 1,1% drugih vjeroispovijesti. Ibid., str. 19E. Detaljne informacije o njemačkoj manjini u Jugoslaviji, vidi Biber, *Nacizem in Nemci u Jugoslaviji*; Wuescht, *Jugoslawien und das Dritte Reich*; i Paikert, *The Danube Swabians*, str. 263-291.
- ⁶¹ Brückner, *Deutsche Spuren in Belgrad*, str. 179-186.
- ⁶² Za promjenu u političkom vodstvu njemačke manjine 1939. godine, vidi Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 167-210. Mišljenja Jankova pomoćnika, Johanna Wueschta,

o njemačkoj manjini u Jugoslaviji, uključujući njezin odnos s Reichom i razvoj tijekom i sudbinu nakon rata, vidi *Jugoslawien und das Dritte Reich*, str. 247-85. Wuescht, koji je, po svemu sudeći, napustio Jugoslaviju 1944. godine, snažno je favorizirao Nijemce i njemačku manjinu u odnosu prema Jugoslavenima.

Političku mobilizaciju manjine pod Jankovim vodstvom, vidi u izvještaju, „Die deutsch Volksgruppe in Jugoslawien,” koje je početkom 1941. pripremlilo osoblje *Reichsbauernführera* (vodstva seljaka Reicha), u Micr. No. T-84, Roll 104, Frs. 1,398,832-41. Također sadrži informacije o novom političkom i gospodarskom vodstvu manjine i njezinim raznim gospodarskim organizacijama diljem Jugoslavije. Vidi Janko, *Reden und Aufsätze*, str. 50-51, koji je tvrdio da je do ljeta 1940. godine, Kulturbund imao 300.000 članova i da su postojali planovi da se do kraja godine dovede 200.000 novih članova. Samo u Beogradu, broj članova Kulturbunda (uključujući članove obitelji) porastao je s 280 u 1933. na 1248 u 1938. godini, 2818 u 1940. godini i 5784 nešto prije invazije u travnju 1941. godine. Brücker, *Deutsche Spuren in Belgrad*, str. 189.

- ⁶³ Jankova mišljenja o ključnom položaju Dunava i strateškoj važnosti porječja Dunava za njemački Reich izražena su u govoru, „Volkwerdung der Deutschen in Südslawien”, održanom u listopadu 1940. godine u Münchenu. Vidi *Reden und Aufsätze*, naročito str. 54-60. Vidi brzojav koji je njemački zaslanik u Mađarskoj, Otto von Erdmannsdorff 9. svibnja 1941. poslao Ministarstvu vanjskih poslova, u Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H297,774-75. U vezi nacističkih planova za uključivanje Beograda i sjeverne i istočne Srbije u političku jedinicu Podunavlja koja je pod njemačkom kontrolom, vidi Wehler, „Reichsfestung Belgrad”, str. 72-84.

Te su planove potaknula osvajanja princa Eugena Savojskog, velikog austrijskog vojnog vođe početka 18. stoljeća, koji je većinu dunavske ravnice te Beograd i većinu sjeverne Srbije oteo Osmanskom Carstvu. Beograd i većina sjeverne Srbije bili su pod okupacijom austrijskih četa od 1718. godine (Požarevački mir) do 1739. godine (Beogradski mir) kada su ponovno vraćeni pod osmansku vlast.

- ⁶⁴ *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 82E-83E. Iz popisa stanovništva što su ga provele talijanske vlasti, proizlazi da je 31. srpnja 1941, tj. prije njihove selidbe, u pripojenom dijelu Slovenije bilo 13.580 folksdojčera. Micr. No. T-586, Roll 424, Frs. 12,143.

- ⁶⁵ Naredba koju je 11. svibnja 1941. izdalo njemačko Ministarstvo vanjskih poslova detaljno je definirala postupak: svi prognani folksdojčeri u jugoistočnoj Europi morali su se vratiti u svoj prvotni zavičaj, dok je drugim folksdojčerima zabranjeno da se, pod bilo kojom izlikom, maknu iz područja koja nisu pod njemačkom vlašću ili koja se nalaze pod okupacijom nenjemačkih snaga. Vidi u Micr. No. t-501, Roll 249, Fr. 1029.

- ⁶⁶ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 262. Vidi i Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H297,812.

- ⁶⁷ Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H297,816.

- ⁶⁸ Vidi bilješke o ovim predratnim danima u *Kriegstagebuch der Abwehr* (pod vodstvom Erwina von Lahousena, šefa II. sektora Abwehra od 1938. do polovice 1943) te u Jong, *The German Fifth Column*, str. 233. Vidi Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 261-264.

- ⁶⁹ O aktivnosti pete kolone njemačke manjine u Jugoslaviji, vidi Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 211-267. i Vegh, „Le système du pouvoir d'occupation allemande dans le Banat”, str. 497, 547-548.

- ⁷⁰ Vidi izvještaj Johanna Wueschta od 17. travnja 1941. o ulazu mađarskih četa na to

područje i reakciji lokalnih folksdojčera, očito prepustenih Werneru Lorenzu, šefu folksdojčerskog *Mittelstellea*, koji je u to vrijeme bio u posjeti Bačkoj, u Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,862-64. Vidi brzojav koji je 9. svibnja 1941. izaslanik von Erdmannsdorff poslao Ministarstvu vanjskih poslova u kojem izvještavao o informacijama koje je dobio od Franz Bascha, vođe folksdojčera u Mađarskoj, u Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H297,774-775. Basch je predložio da VOMI (*Volksdeutsche Mittelstelle*) kontaktira folksdojčere u Bačkoj i Baranji i naglasi ozbiljnost situacije te jasno da do znanja da nitko ne smije napustiti posao ili posjed.

⁷¹ Vegh, „Le systeme du pouvoir d'occupation allemande dans le Banat”, str. 507-9, 550.

⁷² Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 214. Nacionalni sastav stanovništva Banata na temelju popisa stanovništva iz 1931. godine, vidi Vegh, „Le systeme du pouvoir d'occupation allemande dans le Banat”, str. 495. Općenito gledajući, dva brojeća niza se uglavnom podudaraju.

⁷³ Vidi Micr. No. T-501, Roll 246, Frs. 723-27. Područno zapovjedništvo br. 610 prvo je bilo u Pančevu, a zatim u Kraljevu; okružno zapovjedništvo br. 823 ostalo je u Velikom Bečkerek.

⁷⁴ Vegh, „Le systeme du pouvoir d'occupation allemande dans le Banat”, str. 507-510, 531. U višim krugovima uprave u pokrajini, koji su uključivali predsjednike općina, bio je mali broj Mađara i još manje Rumunja, te samo jedan Srbin. Vidi Micr. No. T-120, Roll 5785, Frs. H299,934-37.

⁷⁵ Sastav straže, vidi Micr. No. T-501, Roll 247, Fr. 985. Kasnije se povećala na otprilike 1300 ljudi od kojih je samo nekolicina bila druge nacionalnosti.

⁷⁶ Vidi Neubacherovo poslijeratno ispitivanje o reakciji maršala Iona Antonescua kada ga je obavijestio o predstojećem napadu na Jugoslaviju, u Micr. No. 679, Roll 2, Fr. 731. Za njemačko-mađarsku korespondenciju o upravljanju jugoslavenskim Banatom, vidi i *DGFP*, sv. 12, str. 525-26, 548, 551, 562-63, 574-77, 581-86 te naročito 909-10 i sv. 13, str. 28 i 65.

⁷⁷ Vidi Benzlerov memorandum od 20. srpnja 1942. u Micr. No. T-120, Roll 5785, Frs. H299,934-37 i sličan memorandum njemačkog Ministarstva vanjskih poslova od 1. listopada 1942. u Frs. H299,887-90.

⁷⁸ Mađarske pritužbe od siječnja 1943. godine, vidi Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,858-69 te njemački odgovor u travnju te godine, Frs. H299,839-40.

⁷⁹ Njemački odgovor na rumunjske pritužbe, vidi Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,688-89 i H296,752-56. Jugoslavensko mišljenje u vezi rumunjskih aktivnosti, vidi Dragoljub Petrović, „Iredenta fašističke Rumunije u severoistočnoj Srbiji”, str. 31-54.

⁸⁰ U srpnju i kolovozu 1941. godine 4000 Židova je protjerano iz Banata u Srbiju i ubrzo pogubljeno zajedno s većinom Židova iz uže Srbije. Vidi Savez jevrejskih opština, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952, str. 1-53. Vidi također Vegh, „Le systeme du pouvoir d'occupation allemande dans le Banat”, str. 500-501, 512-13, 525-27. Rješavanje pitanja židovske imovine u Srbiji i Banatu, vidi materijale u Micr. No. T-75, Registri Ureda opunomoćenika za ekonomska pitanja u Srbiji. Gospodarske propisi u Banatu, vidi Vegh, „Le systeme du pouvoir d'occupation allemande dans le Banat”, str. 510-12.

⁸¹ Vegh, „Le systeme du pouvoir d'occupation allemande dans le Banat”, str. 535-536.

⁸² Herzog, *Die Volksdeutschen in der Waffen-SS*, str. 17. Uvrštavanje folksdojčera iz Banata i Bačke u formacije SS-a, vidi *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 64E-72E.

⁸³ Herzog, *Die Volksdeutschen in der Waffen-SS*, str. 9-10; Wuescht, *Jugoslawien und das*

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Dritte Reich*, str. 265; Vegh, „Le système du pouvoir d'occupation allemande dans le Banat”, str. 560.
- ⁸⁴ *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 93E-97E. Nijemci su procijenili da je nakon listopada 1944. godine, oko 200.000 folksdojčera ostalo na jugoslavenskim područjima koja su u to vrijeme bila pod nadležnošću sovjetskih ili jugoslavenskih partizanskih snaga. Vidi str. 89E. Njemačko mišljenje o načinu na koji se nakon rata odnosilo prema njemačkoj manjini, vidi str. 97E-118E.
- Jugoslavenski popis stanovništva od ožujka 1948. godine, vidi Jugoslavija, Savezni ured za statistiku, *Statistički godišnjak*, str. 60.
- ⁸⁵ Micr. No. T-501, Roll 251, Frs. 372-86; Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 61; Micr. No. T-120, Roll 402, Frs. 308-416.
- ⁸⁶ Micr. No. T-501, Roll 257, Frs. 1233-36.
- ⁸⁷ Baderova naredba Turneru od 27. ožujka, vidi Micr. No. T-50, Roll 257, Fr. 1232. Bilješke o sastanku između Turnera i Nedića održanog 28. ožujka, vidi Frs. 1218-31. Nedićev zahtjev da se memorandum pošalje u Berlin, vidi Frs. 1216-17.
- ⁸⁸ Nedićevo pismo od 16. rujna 1942, Baderove komentare na Nedićeve prijedloge i Nedićevo pismo od 18. rujna u kojem izražava spremnost da će ostati na svom položaju, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 1018-21, 1024-31.
- Na Nedićevo pismo od 16. rujna kao i na neke od prijedloga iz njegovog memoranduma od 25. ožujka von Ribbentrop je odgovorio djelomično (i negativno) usmeno preko Benzlera, koji se s Nedićem sastao 19. listopada 1942, Frs. 997-1002.
- ⁸⁹ Za Hitlerovu odluku vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 904. Predloženi ustav, njegov sažeti prikaz, korespondenciju između zapovjednog generala za Srbiju i njegovih službenika, uključujući Meysznera te za njegovo dopisivanje s vrhovnim zapovjednikom za jugoistočnu Europu, vidi Frs. 905-76. Za Meysznerova mišljenja, vidi Frs. 924-26.
- ⁹⁰ Böhmeova procjena sadržana u pismu od 15. studenog 1941, vidi Micr. No. T-501, Roll 251, Frs. 364-67; Feinovu procjenu sadržanu u pismu od 3. prosinca 1941. vidi *DGFP*, sv. 13, str. 944-48; i Baderovu procjenu sadržanu u pismima od 19. siječnja i 19. rujna 1942, vidi Micr. No. T-501, Roll 257, Frs. 1111-13 i Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 1020.
- Pozitivan dojam koji je Nedić ostavio na Hitlera, vidi *Kriegstagebuch*, sv. 3, dio 2, str. 1166. Nažalost, zapisnik s tog sastanka nije sačuvan među njemačkim dokumentima. Neubacherovi komentari, vidi njegovu knjigu *Sonderauftrag Südost, 1940-1945*, str. 13-36, 155-57, a Winterov izvještaj, Micr. No. T-311, Roll 195, Fr. 788.
- Za dodatnu dostavu oružja za koju su se u kolovozu 1944. godine zalagali von Weichs i Neubacher, vidi Micr. No. T-311, Roll 195, Frs. 956-64 i Micr. No. T-77, Roll 883, Frs. 5,631,201-6.
- ⁹¹ Micr. No. T-501, Roll 251, Fr. 380.
- ⁹² Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 1196-97.
- ⁹³ Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,467.
- ⁹⁴ Osim što su bili različitih uvjerenja, Nedić i Mihailović su jedan prema drugome ispoljavali i određeno neprijateljstvo. Dok je Nedić bio ministar vojske i mornarice u jugoslavenskoj vladi (1939. i 1940), Mihailović je dvaput kažnjen s 30 dana zatvora. Na svom suđenju je izjavio: „Nedić i ja smo bili žestoki neprijatelji. Kao poručnik, dvaput sam bio u zatvoru na 30 dana. Ja osobno mislim da je on potpuno senilan.” *Suđenje Dragoljubu Draži Mihailoviću*, str. 237.
- ⁹⁵ Trišić, *O Milanu Trišiću*, str. 61-63, 92. Vidi, također, Krakov, *General Milan Nedić*, sv. 1, str. 264-268.

- ⁹⁶ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 199, 420, 444.
- ⁹⁷ Vidi Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 81,254 i 267 i Krakov, *General Milan Nedić*, sv. 2, str. 451-457. Krakov bez ikakvih dokaza tvrdi da je Kalabić djelovao u skladu s Nedićevim zapovijedima i da ga je izdala žena koja se pretvarala da je četnik, no zapravo je bila komunist u službi Gestapa.
- ⁹⁸ Za Nedićeve bilješke o naredbama generala Böhmea iz 1941. koje se nalaze u pismu napisanom generalu Felberu 22. veljače 1944, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 880. Za njegov sastanak s načelnikom stožera novog zapovjednog generala koji se održao 27. veljače 1942, vidi Micr. No. T-501, Roll 247, Frs. 892-93. O njegovom zahtjevu da likvidira Mihailovića, vidi Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 283-84.
- ⁹⁹ Za poraz partizana vidi Jugoslavija, Vojnoistorijski institut, *Oslobodilački rat*, 2. izdanje, sv. 1, str. 219-26, 317-23; Krakov, *General Milan Nedić*, sv. 2, str. 396-99.
- ¹⁰⁰ Za ponovne napade partizana na neprijateljske snage vidi, primjerice, Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 128-30. Za njemačku izjavu po tom pitanju od 20. kolovoza 1941. godine, vidi Micr. No. T-501, Roll 246, Fr. 10. Za njemačke statistike o takvim napadima, primjerice, krajem listopada 1941. godine, vidi Micr. No. T-314, Roll 1457, Fr. 1246 i od ožujka do listopada 1943. godine, Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 221-31. Vidi i Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 535.
- ¹⁰¹ Dana 28. veljače 1943, zapovjedni general za Srbiju je izvornu monstruožnu uredbu o smaknuću 100 srpskih talaca za svakog njemačkog vojnika ubijenog od strane ustaničkih snaga u Srbiji i njih 50 za svakog ranjenog njemačkog vojnika – koja je bila u skladu s Hitlerovom naredbom od 16. rujna 1941 – do daljnjega smanjio na smaknuće 50 talaca za svakog ubijenog njemačkog vojnika, zaposlenika oružanih snaga ili civila, ili za svakog ubijenog bugarskog vojnika te njih 25 za svakog ranjenog Nijemca ili Bugarina. Za naredbu vidi Sjedinjene Američke Države, *Trials of War Criminals*, sv. 11, str. 1020-25. U jesen 1943, numerička uredba je ukinuta te se za svaki slučaj donosila pojedinačna odluka uz savjetovanje s posebnim izaslanikom Neubacherom. Općenito govoreći, strijeljanje talaca se znatno smanjilo.
- ¹⁰² Njemački izvještaj od 24. studenog 1942, prema kome su Mihailovićeve četnici razoružali jedinicu Srpske državne straže koja se sastojala od 2 oficira i 126 podoficira i vojnika i da je istraga u tijeku, vidi *Kriegstagebuch*, sv. 2, dio 2, str. 1017. Za prebacivanje novca vidi, *Suđenje Dragoljubu-Draži Mihailoviću*, str. 238.
- ¹⁰³ O njemačkom mišljenju o utjecaju četnika vidi izvještaj koji je 23. prosinca 1943. godine vojni zapovjednik za jugoistočnu Europu poslao vrhovnom zapovjedniku za jugoistočnu Europu, u Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 1020-21. Vidi također Micr. No. T-501, Roll 260, Fr. 424.
- Nedićevo viđenje utjecaja četnika, vidi, posebice, pismo koje je 22. veljače 1944. napisao Felberu, u Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 881-82.
- ¹⁰⁴ Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 251-255.
- ¹⁰⁵ Za Neuhausenove procjene vidi „Neuhausen II,” str. 4, a za Nedićev memorandum, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 1024-34, posebice Fr. 1027.
- ¹⁰⁶ Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 154, 254, 280; Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, sv. 1, str. 199.
- ¹⁰⁷ Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 277-278.
- ¹⁰⁸ *Ibid.*, str. 57-60, 82-94.
- ¹⁰⁹ *Ibid.*, str. 278, 356-362.
- ¹¹⁰ *Ibid.*, str. 293-308, posebno str. 306-307.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ¹¹¹ Vidi, posebno pismo koje je 3. svibnja 1942. Harald Turner, zapovjednik vojne uprave u okupiranoj Srbiji napisao Siegfriedu Kascheu, njemačkom izaslaniku u Hrvatskoj, u Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,637-43. Vidi i poruku izaslanika Benzlera Paulu Baderu, zapovjednom generalu u Srbiji od 31. kolovoza 1942. godine, u Micr. No. T-501, Roll 1256, Fr. 1041. U kolovozu 1942. Nijemci su u koncentracioni logor SD-a u Zemunu, preko rijeke Save, iz Beograda doveli otprilike 9000 osoba s područja Kozare te iz Srijema.
- ¹¹² Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 1005-7.
- ¹¹³ Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 525-26, 540.
- ¹¹⁴ Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 362-372. Agrarna reforma zakonski je regulirana ujesen 1945. godine.
- ¹¹⁵ O Neubacherovu imenovanju vidi *Kreigstagebuch*, sv. 3, 2. dio: 1036, 1233. Za izvatke iz Hitlerove naredbe izdane 29. listopada 1943. u pogledu Neubacherovih funkcija, vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 319.
- ¹¹⁶ Mnogo kasnije, u studenom 1944 – kada su se Nijemci i sve srpske kolaboracionističke skupine povukli iz Srbije – Neubacher je izvjestio o sastanku s Pavelićem na kojem se ponjki činio spremnim razmotriti teritorijalne izmjene u istočnoj Bosni u korist Srbije (Micr. No. T-311, Roll 194, Frs. 1136-37). Neubacher nije bio jedini Nijemac koji je podržavao ideju teritorijalnih izmjena između NDH i Srbije u korist Srbije. Vidi, primjerice, nacrt pisma što ga je operativni stožer Wehrmachta 21. kolovoza 1943. poslao Ministarstvu vanjskih poslova, u kojem je za raspravu predloženo prepuštanje dijela istočne Bosne i Srijema Srbiji, u Hass i Schumann, *Anatomie der Aggression*, str. 195-198.
- ¹¹⁷ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 349-351.
- ¹¹⁸ Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H298,707-9.
- ¹¹⁹ Neubacherova izjava, vidi njegovo ispitivanje u Micr. No. 679, Roll 2, Fr. 742. Vidi i Frs. 741-44. Možda je dobro nadodati da je i sam Neubacher, na sastanku s višim službenicima okupacijskog režima u Beogradu 12. listopada 1943. godine, limitirao svoj cilj da od Nedića napravi 30-postotnog premijera na namjeru da od njega napravi „barem 20-postotnog premijera”. Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 512.
- ¹²⁰ Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H298,989-91. Prema izvještaju vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu Nedićeve nade da će njegov posjet Hitleru donijeti pozitivne rezultate, očito su posve nestale do polovice listopada 1943. Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 610. Vidi i njegove kritike na „novu politiku” u Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 880-81.
- ¹²¹ Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 36. U memorandumu od 15. srpnja 1946, Felber, bivši vojni zapovjednik za jugoistočnu Europu i posljednji zapovjednik u okupiranoj Srbiji, napisao je: „Stabilnost i jasnoća svrhe srpske vlade pridonijeli su bliskim odnosima između okupacijske uprave i srpskih ministarstava. Na račun premijera Nedića nisu nikada zabilježene neke ozbiljne pritužbe. Državi su, naravno, nametnuti visoki troškovi okupacije, no općenito gledajući, mašinerija njemačke okupacijske uprave je radila glatko, i kao što se pokazalo u praksi, u najboljem interesu Srbije i njenog stanovništva. Vidi Bundesrepublik Deutschland, Bundesarchiv-Militärarchiv, dossier N 67/20, S. 24. S obzirom na Nedićeve neprestane i uvijek ozbiljne pritužbe, Felberova sebična izjava govori sama za sebe.
- ¹²² Za opis suradnje Nijemaca s četnicima 1943. i 1944, vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 317-349. Za reakciju Srpskog dobrovoljačkog korpusa vidi pismo koje je 1. prosinca 1943. njegov zapovjednik, pukovnik Mušicki napisao Nediću, u *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića*, sv. 1, str. 585-586.

Marionetska vlada u Srbiji

¹²¹ Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 366-67. Vidi izjavu koju je Mihailović dao na svom suđenju da je Danjanović bio njegov kontakt u Nedićevoj upravi te da je pomoću Danjanovića bio upućen i utjecao na tijek zbivanja. *Suđenje Dragoljubu-Draži Mihailoviću*, str. 238, 245.

¹²⁴ Za ovo pismo vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 878-86. U njemu (Fr. 882) Nedić se također žali na uhićenje Stanislava Krakova, direktora vodećih beogradskih novina *Novo vreme*, njegova rođaka i bliskog suradnika. Smatrao je da je to uhićenje bilo izravno usmjereno protiv njega osobno.

¹²⁵ Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 460.

¹²⁶ O sastanku između Nedića i Mihailovića, vidi Neubacher, *Sonderauftrag Südost, 1940-1945*, str. 164, i svjedočenje Mihailovića i Dragog Jovanovića u *Suđenje Dragoljubu-Draži Mihailoviću*, str. 231-244. O njihovom neuspjehu da dobiju oružje, vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 342-346.

¹²⁷ Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 871; Solarić, „Naličje ‘Bosanske Golgote’ ili kako sam postao pripadnik SDK”, str. 32-38; Micr. No. T-311, Roll 194, Fr. 259.

¹²⁸ Za pregled srpskih političkih stranaka, vidi moju knjigu, *The Chetniks*, str. 8-12, 22-25, 35-53 i 75-79 za njihovo djelovanje prije početka rata, i str. 162-65, 262-81, 303-11, 372, 399-407. i 471-73, a za njihovo djelovanje tijekom rata. Vidi i Bodrožić, „Buržoaske stranke u Srbiji, 1941-45.”.